

Българско списание по

Психология

Тема на броя:
ЗА ПСИХОЛОГИЯТА
И ЗА ЛИЧНОСТТА
70 ГОДИНИ
ОТ РОЖДЕНИЕТО
НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ

2014
брой 4

Издание на Дружеството на Психолозите в Република България

Главен редактор

Татяна Янчева

Зам. главен редактор

Йоланда Зографова

Отговорни редактори на броя

Димитър Щетински

Катя Стойчева

Технически редактори

Пламен Димитров

Надя Матеева

Адрес на редакцията:

София 1505

ул. „Черковна“ 52, ап. 2

тел. 02/843 58 54

office@psychology-bg.org

**Предпечатна подготовка
и печат:** Продуцентски
центрър ЛМ Плюс ЕООД

ISSN 0861 - 7813

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ПО ПСИХОЛОГИЯ

ИЗДАНИЕ

НА ДРУЖЕСТВОТО

НА ПСИХОЛОЗИТЕ

В БЪЛГАРИЯ

СПЕЦИАЛЕН ТЕМАТИЧЕН БРОЙ

За психологията

и за личността –

70 години от рождението

на Иван Паспаланов

Интернет-страница

на списанието:

<http://BJoP.wordpress.com>

Брой 4, 2014

ТЕМА НА БРОЯ

ЗА ПСИХОЛОГИЯТА И ЗА ЛИЧНОСТТА 70 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ

Инициативата за отбелязване на 70 годишната от рождението на нашия приятел, учител и колега Иван Паспаланов стартира в началото на тази година. Тя стартира под надслов „За психологията и за личността”, защото искахме да почетем не просто приноса на доц. д-р Иван Паспаланов към развитието на психологията на личността у нас, но и неповторимото му човешко присъствие, оставило широка следа в нашата професионална общност. Днес, когато държите в ръцете си първия резултат от започналата преди седем месеца кампания, можем да допълним нейното мото с ново звучене и смисъл: „*Личностите правят психологията, индивидуалностите правят общността*”. Защото този брой на Българско списание по психология е дело на личности, които го сътвориха със своите спомени, разкази, биографии, библиографии и научни разработки. Сътвориха го и го белязаха с печата на своята индивидуалност.

За нас е чест да споменем с дълбока благодарност всички колеги, които се включиха в кампанията със своите предложения и идеи, отделиха ѝ време и внимание и вложиха своя труд в подготовката на материалите: д-р Боянка Гугулянова, д-р Весела Банова, Ели Михова, доц. Живка Желязкова-Койнова, Жулиета Милушева, доц. Иван Бардов, Калина Попова, доц. Маргарита Дилова, д-р Марина Вълова, д-р Мария Трифонова, д-р Пламен Димитров, проф. Пламен Калчев, доц. Пламен Цоков, Рина Баждекова, д-р Соня Василева-Чачева.

Специалните ни благодарности са отправени към ръководството на СУ „Св. Кл. Охридски” за съдействието при намирането на необходимата информация; към проф. Хайгануш Силгиджиан, която сподели с нас своя уникален поглед към психологията и личностите в нея, сред които Иван Паспаланов заема специално място; към Елена и Мила Паспаланови за това, че откликнаха на желанието ни и приеха да бъдат част от тази инициатива.

Защото **времето е преодолимо**, както ни учеше Иван – и преди, с личния си пример, и днес, с духовното си присъствие.

Катя Стойчева, Димитър Щетински

СЪДЪРЖАНИЕ

ИЗ БИОГРАФИЯТА НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ	7
В ЖИВОТА И В РАБОТАТА.....	7
СЕМЕЙСТВОТО	10
Елена Паспаланова, Мила Паспаланова	
КОЛЕГИТЕ РАЗКАЗВАТ	12
ЗА ПРИЯТЕЛЯ ИВАН ПАСПАЛАНОВ И СЪВМЕСТНАТА НИ РАБОТА	12
Димитър Щетински	
ЗА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И УЧЕНИЯ ИВАН ПАСПАЛАНОВ	17
Иван Бардов	
С ИВАН НА „ПЛОЩАД НА СВОБОДАТА” №1	20
Пламен Димитров	
НАУЧНИ РАЗРАБОТКИ И РЕЗУЛТАТИ	23
СЪВРЕМЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ С ЛИЧНОСТНИЯ	
ВЪПРОСНИК НА Х. АЙЗЕНК - ВЪЗРАСТОВИ РАЗЛИЧИЯ	23
Маргарита Дилова	
ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ ВАЛИДНОСТТА НА ВЪПРОСНИКА	
ЗА ЛИЧНОСТОВА РИГИДНОСТ НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ Л.Р. – 1	27
Катя Стойчева, Димитър Щетински, Калина Попова	
БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА ЗА ЦИТИРАНИЯТА НА МЕТОДИКИТЕ,	
РАЗРАБОТЕНИ ИЛИ АДАПТИРАНИ ОТ ИВАН ПАСПАЛАНОВ	47
Калина Попова, Катя Стойчева	
ПРИЛОЖЕНИЕ НА ТЕСТОВЕТЕ, СЪЗДАДЕНИ ИЛИ АДАПТИРАНИ	
ОТ ИВАН ПАСПАЛАНОВ, В ОБЛАСТТА НА СПОРТА.....	55
Живка Желязкова-Койнова	
СПОМЕНИ НА ДИПЛОМАНТИ И ДОКТОРАНТИ	
НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ.....	63
ЗА ИВАН ПАСПАЛАНОВ С БЛАГОДАРНОСТ	63
Мария Трифонова	

НЕЩО ЛИЧНО	67
<i>Ели Михова</i>	
ЗА БЛАГОРОДСТВОТО И ДУХОВНАТА СИЛА	71
<i>Пламен Цоков</i>	
ДА БЪДЕШ ДИПЛОМАНТ НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ	75
<i>Весела Банова</i>	
В КРАК С БЪДЕЩЕТО	79
<i>Живка Желязкова-Койнова</i>	
НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ С УВАЖЕНИЕ И ОБИЧ	87
<i>Жулиета Милушева</i>	
НЕ СПОМЕН, А ЖИВОТ	89
<i>Катя Стойчева</i>	
РАЗЛИЧНИЯТ	95
<i>Марина Вълова</i>	
ДА СЕ ДОКОСНЕШ ДО ЕДИН ИСТИНСКИ УЧИТЕЛ	102
<i>Рина Баждекова</i>	
СЪС СПОМЕН И БЛАГОДАРНОСТ КЪМ ПРИНОСА НА ДОЦ. ИВАН ПАСПАЛАНОВ	105
<i>Соня Василева-Чачева</i>	
ПОГЛЕД КЪМ ИЗМИНАЛОТО ВРЕМЕ	110
РАВНОСМЕТКАТА: МАЛКО ИСТОРИЯ, БЛАГОДАРНОСТИ, ПРИЯТЕЛИТЕ И МНОГО НАДЕЖДИ ЗА БЪДЕЩЕТО НА ПСИХОЛОГИЯТА В БЪЛГАРИЯ	110
<i>Хайгануши Силгиджиян</i>	
ИНФОРМАЦИЯ ОТ ДРУЖЕСТВОТО НА ПСИХОЛОЗИТЕ	136
ПРОЕКТ "ПСИХОЛОГИЯТА И...АЗ"	136

ИЗ БИОГРАФИЯТА НА ИВАН ПАСПАЛНОВ

В ЖИВОТА И В РАБОТАТА

26 декември 1943 – 2 февруари 1992

Такъв ще го запомним, с неподражаемото му присъствие сред нас и за нас.

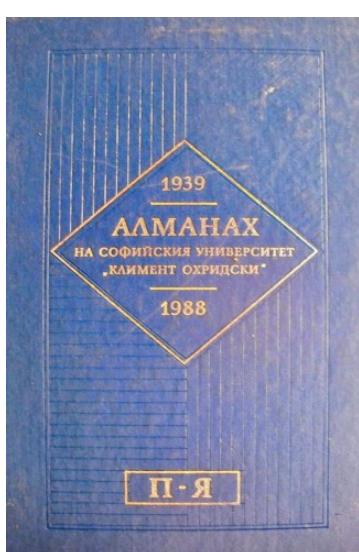

Иван Паспаланов със семейството си на сватбеното тържество на Маргарита Диолова и Marin Ignatov с колегите от Института по психология на БАН - 11 април 1982 г.

С Ханс Айзенк и Димитър Щетински в Пловдив,
на Международния семинар за съвременни тенденции в образованието

АЛМАНАХ
на Софийския Университет „Климент Охридски“ 1988
ПАСПАЛНОВ, ИВАН ГЕНЧЕВ (26.12.1943)
Философски факултет доцент, кандидат
на философските науки, постъпил 1973 г.

Роден в Стара Загора. Завършва СУ, Философски факултет, педагогика (1973). Аспирант на самостоятелна подготовка в същия факултет (1982). Специализация в МГУ (1976). Асистент в СУ (1973). Старши асистент (1976). Главен асистент (1978). Доцент (1986). Кандидат на философските науки (1982). Член на Дружеството на психологите в България (1975), на СНРБ (1979), на Международния съвет на психологите, САЩ (1984), на Международното общество за тестиране на тревожността, Холандия (1984), на Международното общество за изучаване на индивидуалните различия, Англия (1984), на

Европейската асоциация по психология на личността, ФРГ (1985), на Световния съвет за надарени и талантливи деца, САЩ (1985).

Чете курсове в СУ: Психология на личността (от 1977), Психологически методи за изследване на личността (от 1985); във ВИТИЗ „Кр. Сарафов”: Психология (от 1984).

Области на основните научни интереси: мотивация на активността на личността и диференциална психология на личността.

БИБЛИОГРАФИЯ

КНИГИ

1. Земетресението и амплитудите на психиката. С., Партиздат, **1977**. 183 с. (Съавт.: Д. Градев, Г. Йолов, Ч. Кискинов, К. Крумов).
2. Промишленото предприятие – социологическа система и трудова активност. С., БАН, **1978**. 188 с. (Съавт.: И. Миронов, И. Дондолова, М. Иванова, Ст. Дончев, Ст. Михайлов).
3. Поведение и реализация на младия човек. С., Партиздат, **1980**. 203 с. (Съавт.: Д. Градев, Х. Силгиджиян, Г. Йолов, З. Иванова, К. Крумов).
4. Третата възраст. Самочувствие, активност, жизнена позиция. С., Наука и изкуство, **1982**. 263 с. (Съавт.: Х. Силгиджиян, В. Топалова, З. Иванова, Д. Градев, Ч. Кискинов, К. Крумов, Г. Йолов).
5. Трудовата активност на личността. С., Партиздат, **1982**. 222 с.
6. Как се създават таланти. С., Наука и изкуство, **1985**. 223 с.
7. СТУДИИ И СТАТИИ
8. Социално-психичният климат във формалната група като обект на конкретно изследване. – *Социол. пробл.*, **1974**, № 1, 44-54.
9. Равнището на аспирациите като психологическа характеристика на личността. – *Психология*, **1978**, № 2, 106-114.
10. Социално-психичните фактори на трудовата активност в индустриталното предприятие. – *Социол. пробл.*, **1978**, № 2, 75-84.
11. Към проблема за равнището на тревожност и измерването му в психологията. – *Психология*, **1980**, № 2, 74-85. (Съавт.: Д. Щетински).
12. Българска адаптация на личностния въпросник на Х. Айзенк. – *Психология*, **1984**, № 5, 279-292. (Съавт.: Д. Щетински).
13. Профили на Аз-образа при деца с висока интелигентност от България, Англия и САЩ. – *Социол. пробл.*, **1984**, № 4, 78-94.
14. Взаимовръзка между трудовата активност и реализацията на личността. – *Год. СУ. Филос. фак.*, **74**, *1985*, 34-63.
15. Teaching thinking: Using de Bono's method in Bulgaria. – *Gifted International*, **1985**, № 1, 21-31.

СЕМЕЙСТВОТО

*Елена Паспаланова
Мила Паспаланова*

доц. д-р Елена Паспаланова

Елена и Иван Паспаланови са състуденти. Сключват брак последната година от следването си през 1972 г., а дъщеря им Мила се ражда през 1975 г. Елена започва работа в новосъздадената Лаборатория по психология към БАН с директор проф. Здрава Иванова. След година продължава обучението си с аспирантура в Института по психология към Варшавския университет, където работи по темата за просоциалното поведение под ръководството на проф. Януш Рейковски. От 1979 г. е научен сътрудник в Института по психология към БАН. Автор е на адаптацията на

скалата за социална желателност (М-К-ССЖ) и на свободния от културни влияния тест за интелигентност на Кетел (съвместно с доц. Димитър Щетински). Заедно с проф. Енчо Герганов, проф. Кръстина Петкова и доц. Маргарита Дилова разработват оригинален български метод за измерване на индивидуалистични и колективистични ориентации и прилагат модела на Айзен – Фишбайн за планираното действие при изследване на политическия избор и социалните нагласи към непрекъснато образование. Хабилитира се през 1999 г. с монографията „Психологически измерения на индивидуализма“. От 1992 г. преподава в НБУ, а през 1993 г. поема ръководството на новосъздадената бакалавърска програма по психология. През 2000 г. е избрана за доцент по социална психология в НБУ, където последователно съвместява преподаване с ангажиментите на Декан и ръководител на Департамент до 2008 г. Сега научните ѝ интереси са насочени към изследване на генерализираната нагласа „Полага ми се“, предпоставките за нейното формиране и следствията ѝ за социалното поведение на човека.

д-р Мила Паспаланова

Мила Паспаланова е родена на 17 април 1975 г. Завърши немската езикова гимназия в София през 1994 г. След това учи в СУ „Св. Кл. Охридски”, където завърши магистратура по психология (2000), и в Католическия университет в Брюксел, Белгия, където завърши магистратура по статистика (2001). От 2002 г. работи като изследовател във Факултета по политически науки на Католическия университет в Брюксел, където защитава докторат по политически и социални науки през 2006 г. по темата за нелегалната миграция, разработана в съвместен изследователски проект с Католическия университет в Льовен, Белгия. Тогава среща и съпруга си Рене Гонзалес де ла Вега, философ-юрист, с когото се установяват в Мексико през 2007 г., където Мила започва професионална кариера в ООН: първо във Върховния комисариат за бежанците, а от 2009 г. във Върховния комисариат по правата на човека. Мила отговаря за развиващето на статистически системи и индикатори за различни аспекти на човешките права в многобройни държавни институции като съдебна система, прокуратура, полицейски служби, министерство на здравеопазването, на образованието и други, в Мексико и Латинска Америка. Има над 25 публикации по международна миграция, методи за измерване и оценка на правото на справедлив процес, на сигурност, здравеопазване и други.

Синът ѝ Хуан е роден на 15 юли 2008 г. и върви по стъпките на мама: от петгодишен се занимава с алпинизъм.

КОЛЕГИТЕ РАЗКАЗВАТ

ЗА ПРИЯТЕЛЯ ИВАН ПАСПАЛАНОВ

И СЪВМЕСТНАТА НИ РАБОТА

доц. Димитър Щетински

Институт за изследване на населението и човека при БАН

*Преди повече от 40 години имах късмета
да срецна Иван Паспаланов.*

Ясно помня този ден.

Като новопостъпил научен сътрудник в създадената накърно в БАН „Лаборатория по психология“ трябваше да представя на семинар пред все още малкото на брой колеги и млади асистенти от СУ научната тематика, по която имах желание да работя в бъдеще. В изложението си представих основните възможности на IRT (Item Response Theory) за оценка на психометричните характеристики на айтемите в един въпросник. За илюстрация ползвах данните, които бях събрал от вече съществуващия превод на скалата за оценка на манифестираната тревожност на Дж. Тейлър (MAS).

Младото инженерче заля бъдещите си колеги с айтемните криви и индекси на надеждните и ненадеждни въпроси за тревожност и остана силно разочаровано, че дискусия въобще не се получи. Колегите не познаваха теорията на тестовете дори в класическата ѝ форма, така че IRT им дойде в повече.

Докато си събирах материалите, към мен се приближи висок млад мъж и по старомодно възпитан маниер се представи – Иван Паспаланов, старши асистент по психология на личността в Катедрата по психология в СУ. Пожела да си поговорим и си тръгнахме заедно от лабораторията, която по това време бе разположена в едно двустайно апартаментче на ул. Бенковски.

Младото семейство Паспаланови от скоро обитаваше под наем гарсониера на близката до лабораторията ул. Дунав и тръгнахме към тях.

Иван в присъщия му открит маниер на общуване ми съобщи, че той също работи върху тревожността и ми предложи: „Хайде да работим заедно“. Почувствувах се като човек, който е хвърлил „дюшеш“ в подходящия момент. Идвах към психологията от област, в която да се работи и публикува самостоятелно се възприемаше като

форма на ексцентрично поведение. В психологическата общност по това време, че и досега, самостоятелната изява се възприемаше като най - жизнеутвърждаващата.

Приех веднага поканата и се качихме в дома му. Съпругата му Елена, която още не познавах, работеше по дисертацията си във Варшава. Малката му дъщеричка Мила бе на „отговорно” пазене, отглеждане и възпитание при родителите на Лени, така че ние с бъдещия ми голям приятел с помощта на бутилка червено вино можехме да пристъпим към слобобяването на „тандема” ни. Защо използвам този термин? Ами защото още на тази първа, да я наречем „опознавателна” среща и двамата бяхме съвсем открити един към друг. Природата ни бе дарила с добро чувство за хумор, което да пази и подкрепя егото ни, така че нямахме проблем да споделяме искрено с другия в кои аспекти от изследователската работа смятаме, че можем и сами да се справим добре и кои с удоволствие и облекчение бихме оставили на другия. Бяхме достатъчно умни да разберем веднага, че обединявайки усилията и моженето си ще направим нещо по- качествено от това, което всеки би постигнал, ако работи самостоятелно.

И тандемът Паспаланов - Щетински завъртя педалите буквально на следващия ден и ги въртя кога по-бързо и спринтово, кога по-бавно и колебливо, но без да спира, в продължение на 20 години.

Ако съдбата бе по-благосклонна към Иван, мисля, че щяхме да продължим така поне още толкова време.

Някой, разбира се, трябваше да е на кормилото и да насочва тандема. Само един от нас притежаваше необходимите качества и желание да „води четата” и това беше Иван Паспаланов. Ако моя милост притежаваше подобни качества или пък „не дай си боже” „болни амбиции”, тандемът щеше да се разпадне много бързо. И за това имахме късмет.

С Иван решихме да обсъждаме винаги заедно плановете и действията си и отделяхме за това по половин работен ден всяка седмица. Той се ангажираше изцяло с организацията и провеждането на планираните от нас изследвания, както и с контактите с авторите на оригиналните методи, които адаптирахме за българските условия. А аз поемах всичко останало, което следва да се направи, след като листът за отговори на изследваното с въпросника лице стигнеше до мен. По груби мои сметки, само за реализирането на общите ни проекти са

били тестиирани групово или индивидуално около 15000 человека. Когато стигахме до решението, че вече можем да представим пред професионалната колегия резултатите от изследванията си, без риск да се изложим, Иван се захваща с удоволствие с писането на поредната статия или студия, а аз редактирах и доизкусурявах.

Започнахме работа по подобряване и модифициране на „Въпросника на Дж. Тейлър”, който всъщност ни събра. Паралелно с него работихме по „Скалата за оценка на потребността от постижение”, чийто първи вариант Иван вече бе създал.

Последва адаптация на „Теста на Х. Айзенк” (EPQ), която извършихме под супервизията на автора.

След това се заехме с „Въпросника за изследване на тревожността” на Ч. Спилбъргър. За първи и за съжаление за последен път при адаптацията му имахме финансова подкрепа от така наречената „Програма за изследване на мозъка” и можехме символично да се отблагодарим на екипа от училищни психологи, които ни помагаха, а и да отпечатаме едно по-сериозно „Методическо пособие за работа с теста”. Продължихме с въпросника на М. Аптер, оценяваш, според неговата теория, стабилни мотивационни характеристики, а също и с въпросника на Д. Дженкинс за оценка на „Поведение тип А”, но постепенно загубихме интереса си към тях, защото нашите изследвания говореха за слаба валидност на въвежданите от тези автори конструкти. Започнахме работа по адаптацията на „Теста за оценка на интелигентността при малки деца” на Р. Мейли и на теста на Уиткин за оценка на конструкта „Зависимост - независимост от полето” и на още не малко на брой къси скали и полуопределителни методики, подходящи за работа при деца и подрастващи.

Както съм започнал да изброявам, май ставам скучен и има опасност читателят да загуби всянакъв интерес. Въпросът е: защо направихме всичко това? Какво ни караше да работим с такава стръв? Заплатите си получавахме за друго. Той учеше добре студентите си в СУ, а аз с други колеги от Института по психология на БАН работехме по близки, но други теми. За да изкараме някой лев допълнително ли? Щеше да е добре, но нямаше кой да ни го даде. Ние си измисляхме проектите и си ги изпълнявахме. Никой не ни ги поръчваше. Да подсигурим кадровото си развитие и статус в науката? И този мотив отпада. И тогава, а и сега, приносът на един учен за психологията у нас се оценява по броя, а не по качеството на публикациите му. Защо

тогава да подготвяме по една статия на 2-3 години, която да обхваща разнообразни изследвания върху големи извадки от изследвани лица? За слава? То пък една слава – да публикуваш на български език в българско списание, което се чете от максимум 200 - 300 души. Тогава защо? Ами защото Иван Паспаланов имаше една, ще я нарека „свръхцел”, която и аз споделях. Той желаеше да освободи и изчисти от философските пранги и идеологическите щампи тази област от научната психология, която обозначаваме като психология на личността. Разбира се, става дума за 70те и 80те години на миналия век и за нивото на българката психологическа наука като изследване и преподаване по онова време. Иван смяташе, че това може да стане най-бързо и безболезнено като психологическата колегия и студентите се запознаят с най-често изследвани и модерни за времето си налични конструкти, които да адаптираме за нашите условия, както и най-популярните инструменти за тяхното измерване. Сред колегията имаше глад за методики, които да измерват основни личностни характеристики. Мисля, че го позапълнихме с нашите разработки. Мисля също, че Иван много бързо постигна голямата си цел, защото стратегически и настойчиво я преследваше.

Ще припомня само, че г-н Левчо Здравчев и Иван Паспаланов създадоха и ръководеха доста години прочутия си Пловдивски семинар по „Съвременни методи за обучение”. В рамките на този семинар участниците можеха да чуят, да се запознаят и да общуват със светила като професорите: Ханс Айзенк, Чарлз Спилбъргър, Едуард Диси, Майкъл Аптер, Казимеж Обуховски, Мишел Юто, Жан Гишар и още много други интересни учени, работещи в различни университети в САЩ и Европа. Службите слухтяха, но май повече прислужваха. Първите гости на семинара бяха дошли по личната покана на тогавашната министърката на културата и образованието - Людмила Живкова.

Народната мъдрост казва, че „срещу ръжен не се рита”, но не казва, че ако го заобиколиш отзад, спокойно можеш да го ритнеш, без да се опариш.

На Иван му бе забранено да посещава която и да е страна извън социалистическия лагер. Той никога не се оплака и не каза лоша дума за някого. Бе горд човек, който съумяваше да преодолява препятствия. Тежеше му, разбира се, че не го пускат да общува с колегите си от запада и да сверява и настройва професионалния си часовник. Като не

можеше той да отиде при тях, измисли начин те да гостуват у нас в „Кордопуловата къща” в Пловдив.

Иван беше екстроверт - общителен, открит и добронамерен във взаимоотношенията си с хората, приятели или непознати. Освен това беше и много интелигентен. Тази комбинация според модела на Айзенк не се среща често. Тук „замириস্বা“ на лидерски потенциал. Като прибавим и вроденото му чувство за хумор, доста широките му културни интереси, доброто му възпитание, кавалерството и социалните му умения да увлича другите в името на една позитивна кауза, ще стане ясно защо большинството от по-будните студенти по психология се стремяха да бъдат близо до него. Те с желание му съдействаха за реализиране на изследванията, с които се бе ангажирал в даден момент. Той с ентузиазъм създаде кръжок по „Методи за изследване на личността“, в който свободно се водеха свободни и стимулиращи дискусии, а освен това се бе превърнал и в малка работилница за курсови и дипломни работи. Там студентите взаимно си помагаха и постепенно разбираха смисъла и ползата от екипната работа.

След завършване на образованието си те продължаваха да си сътрудничат с Иван и ставаха негови приятели. Днес много от тях вече са утвърдени имена в областта, в която работят и с гордост се определят като негови ученици и последователи. Изминаха повече от 20 години, откакто Иван Паспаланов не е сред нас, но те не го забравиха и поеха инициативата юбилейната му годишнина да бъде отбелязана по подобаващ начин.

Това е да оставиш диря след себе си.

ЗА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И УЧЕНИЯ ИВАН ПАСПАЛАНОВ

доц. д-р Иван Бардов

Катедра по Обща, експериментална и генетична психология
СУ „Св. Кл. Охридски”

Моите спомени за преподавателя и учения Иван Паспаланов събуждат в душата ми силно и топло чувство на признателност. Той си отиде прекалено рано от този свят, преди да навърши 50 години и не успя да внесе още приноси в българската психология. Но и тези, които реализира, са наистина запомнящи се. На фона на преобладаващата тогава, пък и сега, научна сивота, те се откояват. В неговата личност имаше много точен баланс между жизнения опит и научните качества. Беше преминал през суровите „университети на живота” – работил бе в бояджийски бригади и като товаро-разтоварач, докато тогавашната, „народна” власт му разреши да следва. Авторитарността му беше съвършено чужда и той бе неизменно тактичен и деликатен с околните. Имаше невероятен усет за комуникация; емпатията му бе вътрешно присъща – усещаше дали има невидима граница между него и събеседника и щадеше неговите чувства. Това изключително много му помагаше в осъществяването на социалните контакти. Умееше да ангажира хората и да ги заинтригува с научните проекти, които движеше; да ги направи съпричастни към това, което той правеше.

Аз имах шанса и щастието да бъда негов студент и да слушам лекциите му по психология на личността. Съдържанието на тези лекции, информационната им насitenост, съществено ги отличаваше от чутото и прочетено от мен преди, а маниерът на изнасяне моментално приковаваше моето внимание. Затова с огромно желание се записах в семинара по дисциплината, която той водеше. Неговите лекции и ръководените от него упражнения ме накараха да започна да „крада” професионалните умения на психологическия занаят. В паметта ми се е врязала срещата на нас, студентите по психология от 70-те години, със знаменития британски психолог Ханс Айзенк. Тя се състоя в сградата на Ректората и за тогавашното време бе изключително събитие. Не мога да кажа кой точно е организирал това посещение на Айзенк в България, но Паспаланов на практика бе домакин на тази негова среща с българските студенти. Вероятно посещението на Айзенк в България да е имало пряка връзка със стандартизацията на неговия личностен тест (EPI) за български

условия, която също се реализира от Иван Паспаланов, в тясно сътрудничество с Димитър Щетински.

По-късният ми професионален път също се преплете с този на Паспаланов, защото след завършването на докторантурата ми (тогава аспирантура) и защитата на дисертацията постъпих като научен сътрудник към „Лабораторията за изследване на общественото мнение и личностното развитие на студентите” в СУ „Св. Кл. Охридски”, на която Иван Паспаланов бе научен ръководител. Тъй като тази страна от неговата научна дейност е със сигурност е по-малко позната на психологическата гилдия, ще си позволя като пряк свидетел да дам по-подробни сведения за нея. В това отношение извънредно много съм подпомогнат и от спомените на колегата ми от същата лаборатория Стефан Караджов. Паспаланов поема ръководството на лабораторията от социолога доц. Костадин Господинов по инициатива на ректора Минчо Семов през 1987 година. На заседанията на лабораторията по това време съществуващие непринудената атмосфера на доброжелателност и колегиалност. Като ръководител, при обсъждането на конкретните детайли на изследванията, съумяваше да извлече най-ценното от идеите на всеки сътрудник и да го включи като органична част от предстоящите проучвания. С чувствителната си „институционална памет” да се съхранява ценното във вече постигнатото, той разшири обхватата на допреди строго социологическите емпирични проучвания, като ги „надгради” със социално-психологически и личностно-психологически блокове от айтеми. Така например, редовно провежданото по това време проучване на нагласите на кандидат-студентите се обогати със скалата за терминалните ценности на Милтън Рокич, с айтеми за мотивацията да се постъпи за обучение в СУ. Нещо повече, когато Паспаланов стана зам. министър на образованието (1990-1991) в правителството на Д. Попов, това кандидат-студентско изследване се проведе и в други вузове в страната - в Пловдив, Благоевград, Велико Търново, Шумен. Така беше направен успешен опит управлението на образованието и науката да се интегрират, да се отчитат социалните реалности и да се върви към техния сравнителен анализ. Второ такова изследване с осъществена приемственост бе „Изследване качеството на преподаване — Система за оценка на общественото мнение на студентите за качеството на преподаването”. Въпросното изследване е било започнато от предишния ръководител Коста Господинов и е тема на неговата дисертация, започнато е като първото в България през 1983-84 г. с проучвания в Историческия и

Биологическия факултети на СУ. Друго проучване под ръководството на Иван Паспаланов е изследването относно проблемите на аспирантурата в Софийския Университет, осъществено през 1988/89 година. Анкетирани са както научните ръководители, така и изчерпателно самите аспиранти. В анкетната карта за аспирантите бе оформен блок айтеми, който регистрираше техните психологически особености, т.е. осъществяващо се последователен между-дисциплинарен подход. По времето на ректорството на Николай Генчев се направи изследване „Стоте дни от ректорството на Николай Генчев”, което очерта психологическия облик на този бележит ректор в очите на преподавателите и студентите.

Малко познати, но много интересни и показателни като резултати са изследванията под ръководството на Иван Паспаланов с обществено-политическа насоченост. По време на първата студентска стачка (на границата на 1990 и 1991 година) бе проведено изследване „Актуална политическа ситуация и радикална образователна реформа”. А преди изборите за Велико народно събрание и по време на втората голяма студентска стачка се реализира двукратно експресно изследване на политическите нагласи. Допитването обхвата студенти, преподаватели, но и граждани. Първата анкета се проведе по време на течещата студентска стачка, а по-късно повторно изследване си постави за цел да очертае спомена в съзнанието на студентите и преподавателите от Софийския Университет за стачката, в условията на нормализиран учебен процес

Тези и други изследвания с подобна насоченост му създадоха несъмнен авторитет и извън средите на нашата гилдия. Той бе разпознаваем в много по-широки социални среди - четеше лекции във ВИТИЗ „Кръстю Сарафов”, които се радваха на особен интерес сред театралите. Мнението му се чуваше в средите на социолозите, дори всред педагогите. Той съумяваше да съчетава административните отношения с чисто човешките, т.е те да са в симбиоза, а не от реализирането на едното да страда другото.

Това мога да разкажа за моя Учител по психология и за Човека Иван Паспаланов.

С ИВАН НА ПЛОЩАД НА СВОБОДАТА №1

д-р Пламен Димитров

Председател на Управителния съвет на
Дружеството на психолозите в България

Бях в Лондон когато до мен стигна новината, че Иван вече не е сред нас. Беше втория месец от работата ми по втората ми докторантурата по екзистенциално консултиране и психотерапия в New School of Psychotherapy and Counselling, Middlesex University, London. Същият ден имахме два семинара - за страха от смъртта и за справянето със загубата на значими хора. Научната ми ръководителка, Емили, която водеше и учебната ми анализа разбра моментално, че току-що съм научил нещо ужасно и ми каза: „Представи си къде бяхте с човека, който днес разбра, че си загубил и бяхте най-щастливи... и ми разкажи подробно за това място...”.

„Площад на свободата №1!” – казах и аз. Иван Паспаланов и аз бяхме щастливи от това, което ни се случи именно на това място между 1985 и 1988 година.

„Площад на свободата” е реално място в София. Най-реалното за мен в този период от живота ми. Намира се между НДК и Националния стадион „Васил Левски”, но днес се казва площад „Йоан-Павел II”. Тези от вас, които са минавали през него може и да не си спомнят, че преди името му беше „Площад на свободата”. На № 1, в двора на училището, имаше Общински център за работа с деца.

На Иван му отне няколко месеца да убеди чиновниците в Община „Лозенец” да отделят две стаи в този дом за работа с деца, който стоеше полуопразен, за създаването на общинска психологическа консултация, в която като доброволци да работят млади психологи и психотерапевти. Не знам как успя да го постигне, но го постигна.

И така, през лятото на 1985 г. на „Площад на свободата” №1 възникна Център за психологично консултиране „Лозенец” – безплатна служба за психологично консултиране и психотерапия, и аз се оказах негов координатор, а доц. Иван Паспаланов беше негов официален ръководител. Иван Паспаланов ме беше изbral, знаейки за моите интереси в областта на психологичното консултиране и психотерапията още от студентските ми години. Беше написал много подкрепящи резенции за дипломната ми работа „За защитните механизми във фрайдистката и неофрайдистката психология” (1984) и

за един огромен студентски реферат от 200 страници с „умопомрачителното“ по неговите думи заглавие „Психоимунология – защитно-съпротивителна саморегулация на поведението“ (1983), окуражи ме да започна докторантura (тогава ѝ казваха аспирантура) в Института по психология – БАН (1985), и... ме назначи за координатор на Площада на свободата №1, който той бе открил и създал във време и среда, когато това ми изглеждаше немислимо и дръзко.

Нямахме нищо освен общинските помещения и ангажимента на общината да поема редиците ни разходи. Нямахме право да събираме такси, така че работихме напълно безвъзмездно. Иван беше успял да убеди общинарите, че единственото, което можем да им казваме за това какво правим е броя на посещенията и сесиите всяко тримесечие.

Бях невероятно щастлив и изпълнен с оптимизъм за професията благодарение на Иван! Иван също беше щастлив на „Площад на свободата №1“ – първо, че е станало възможно да се създаде подобен консултивен център и то официално, и второ, защото скоро центъра стана известен и посещаван. Когато идваше да види как върви работата, излизахме в училищния двор където имаше едно изкорубено баскетболно табло и докато му разказвах какво се е случило през седмицата, той набързо ми правеше 21 точки. Обичаше го и го можеше баскетбола Иван!

Скоро в центъра ни на „Площад на свободата №1“ започнаха да идват всякакви хора с всякакви проблеми. В работата се включиха много колеги психолози и психотерапевти – сред тях Иван Игов и Панайот Рандев, д-р Давид Йерохам, Женя и Румен Георгиеви. Шест месеца след откриването на центъра сесиите продължаваха обично до 1-2 ч. през нощта. Пазя и днес дневника на центъра – три изпълнени със записи тетрадки. Скоро пак ги прегледах и избраох регистрираните от екипа на центъра сесии – 5235 часа индивидуални и групови сесии за почти 26 месеца!

В края на 1987 година започнаха проблемите ни – част от клиентите ни започнаха да говорят все по-свободно за проблемите си в „зрялото социалистическо общество“ не само по време на сесиите с нас, но и пред Радио „Свободна Европа“. Разказваха колко би било добре във всяка община да има подобни на нашия център – като в страните на запад. Това, очевидно, не се хареса на определен служби и скоро общинарите ни помолиха гузно да освободим помещението без обяснения.

Но като знам къде сме сега и какво работим всички, които работихме тогава като доброволци в Консултивен център „Лозенец“ на „Площад на свободата“ №1 е ясно, че никой не е спрял да се занимава с това, за което ни събра тогава Иван Паспаланов – професионално и широкодостъпно психологично консултиране и психотерапия за всички български граждани.

Мисля, че Емили ме разбра, когато и разказах как бях истински щастлив с Иван на Площад на свободата №1. Надявам се и вие...

Просто много ми липсва Иван, за да го поканя да открие VII-я Национален конгрес по психология с щастливи спомени за това, което започна на Площад на свободата №1.

НАУЧНИ РАЗРАБОТКИ И РЕЗУЛТАТИ

СЪВРЕМЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ С ЛИЧНОСТНИЯ ВЪПРОСНИК НА Х. АЙЗЕНК – ВЪЗРАСТОВИ РАЗЛИЧИЯ

Маргарита Дилова

Департамент „Когнитивна наука и психология”,
Нов български университет

Изминали са почти тридесет години от ценната разработка на Иван Паспаланов и Димитър Щетински – българската адаптация на популярния въпросник на Ханс Айзенк. Навярно за изминалния период са направени безброй изследвания с този въпросник. Би било интересно да се види, дали днес се наблюдават изменения в неговите параметри в сравнение с установените при адаптацията.

Настоящото изследване представя обединени данни от няколко дипломни работи, направени в Нов български университет през последните години, в които, в различна връзка, е бил използван въпросникът.

Това са следните дипломни работи:

1. Албена Трайкова: «Себеосъзнатост и личностови дименсии на Ханс Айзенк», 2011 г.

Изследваните лица са 51, на възраст между 22 и 73 години.

2. Йоанна Георгиева: «Страхът от успеха и личностните дименсии на Ханс Айзенк», 2008 г. Изследваните лица са 60 ученици на възраст 17/18 години.

3. Роза Йорданова: «Самооценка и личностни черти по Айзенк», 2012 г.

Изследваните лица са 69 ученици на възраст 16 – 18 години.

4. Гергана Митова: «Личностни черти, свързани със страхът от успеха», 2012 г.

Изследваните лица са 85 ученици между 16 и 18 години.

5. Таня Иванова: «Преживяването на бърнаут при учители и връзката му със себеоценката и личностните дименсии на Айзенк», 2013 г. Изследваните лица са 46 учители на възраст между 24 и 63 години.

Обединената извадка включва 311 изследвани, от които 139 мъже и 172 жени. По възрастов диапазон извадката съответства на нормативната – обхваща диапазона между 17 и 73 години (нормативната – между 16 и 70), като средната възраст е 34 години (37 за мъжете и 32 за жените). В нормативната извадка средната възраст е 32 години за мъжете и 33 за жените.

Ето какви са параметрите на разпределението в новата извадка:

Таблица 1. Съпоставка на средните стойности по личностните дименсии на Айзенк между дневна извадка и нормативната извадка на Паспаланов и Щетински (1984) при мъже

Личностна дименсия	Нова извадка (N = 139)		Нормативна извадка (N = 520)		t -критерий
	M	sd	M	sd	
екстраверсия	14.44	3.91	12.76	4.33	4.53***
невротизъм	9.73	5.24	9.69	5.06	0.08 ns
психотизъм	4.50	3.66	3.78	2.94	2.04*
лъжа	8.54	4.12	8.73	4.02	-0.5 ns

Легенда:

M – средна стойност

sd – стандартно отклонение

* - p < 0.05

*** - p < 0.001

ns – статистически незначима разлика

Виждаме, че изследваните днес мъже са значително по-екстравертни, като разликата е статистически високо значима и възлиза на 43% от общото стандартно отклонение. Мъжете от новата извадка са също с по-висок бал по психотизъм, като разликата обаче е по-малка – 20% от общото стандартно отклонение.

Таблица 2 представя съответното сравнение за жените.

Таблица 2. Съпоставка на средните стойности по личностните дименсии на Айзенк между дневна извадка и нормативната извадка на Паспаланов и Щетински (1984) при жени

Личностна дименсия	Нова извадка (N = 172)		Нормативна извадка (N = 518)		t -критерий
	M	sd	M	sd	
екстраверсия	13.52	4.66	12.04	4.41	3.74***
невротизъм	13.90	5.56	13.25	5.07	1.42 ns
психотизъм	3.30	3.00	2.89	2.69	1.66 ns
лъжа	9.35	4.29	10.42	3.68	-3.16**

Легенда:

M – средна стойност

sd – стандартно отклонение

** - $p < 0.01$

*** - $p < 0.001$

ns – статистически незначима разлика

Също както мъжете, и изследваните днес жени са по-екстравертни. Разликата е статистически високо значима и представлява 33% от общото стандартно отклонение. Освен това днешните жени са по-малко склонни да дават социално желателни отговори (разликата е 28% от общото стандартно отклонение).

И така, при двата пола днес, в сравнение с миналото, се наблюдава по-висока екстраверсия, при мъжете – по-изразен психотизъм, а при жените – по-слаба склонност към лъжа. Тези разлики могат да се дължат както на поколенчески различия, така и на ефекти на извадката, като трябва да имаме предвид, че нашата все пак е значително по-малка.

Една индикация за това дали изследваните личностни характеристики са податливи на поколенчески влияния би била евентуална тяхна връзка с възрастта. За да проверим това, разделихме изследваните на три възрастови групи:

1 група – от 16 до 29 години (103 лица)

2 група – от 30 до 49 години (90 лица)

3 група – над 50 години (48 лица)

Тези групи бяха сравнени по четирите личностни дименсии на Айзенк с еднофакторен дисперсионен анализ. Анализът показва статистически значими различия по всички дименсии, с изключение на невротизма. Сравнението на средните стойности по критерия на Шефе установи значими различия между групата на най-младите и останалите две. Между втората и третата група няма различия. Затова сформирахме две групи – на младежите и на възрастните, изчислихме параметрите на разпределението за тях и ги сравнихме чрез t-тест. Това сравнение установи значима разлика и за невротизма. Данните са показани в Таблица 3.

Таблица 3. Съпоставка на средните стойности по личностните дименсии на Айзенк при младежи и възрастни

Личностна дименсия	Младежи (16 – 29 г.) (N = 103)		Възрастни (30 – 70 г.) (N = 136)		t - критерий
	M	sd	M	sd	
екстраверсия	15.66	4.34	12.07	4.19	6.46***
Невротизъм	12.72	6.00	11.08	5.73	2.14**
Психотизъм	4.46	3.6	2.32	2.10	5.78***
Лъжа	7.37	3.63	10.72	4.34	- 6.33***

Легенда:

M – средна стойност

sd – стандартно отклонение

** - p < 0.01

*** - p < 0.001

ns – статистически незначима разлика

Тези данни говорят за възрастови изменения по личностните дименсии на Айзенк след младежка възраст. Установената динамика на невротизма съвпада с установената от Soto et al. (2011) при изследвана на възрастовата динамика на петте “големи” черти за целия жизнен цикъл върху извадка от над един милион души. Не съвпада обаче напълно установената от нас динамика на екстраверсията. Soto et al. констатират плато след 15-та година, докато при нас младежите от 16 до 29 години са значимо по-екстравертни от възрастните. Все пак не бива да се забравя, че в случая се касае измерване на екстраверсията с различни въпросници, както и че нашата извадка е несравнимо по-малка.

Разбира се, горните данни трябва да се потвърдят върху по-солидна извадка. Но засега и те биха могли да послужат като ориентир при личностна диагностика на младежи, чиито „норми“ значително се различават от тези на възрастните.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Паспаланов, И., Щетински, Д. (1984). Българска адаптация на личностния въпросник на Х. Айзенк. *Психология*, 5, с. 279 – 291.
2. Soto, C. J., John, O.P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2011). Age differences in personality traits from 10 to 65. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 100 (2), pp. 330 – 348.

За автора:

доц. д-р Маргарита Дилова

Департамент „Когнитивна наука и психология“, Нов български университет, София

Email: dilova@abv.bg

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ ВАЛИДНОСТТА НА ВЪПРОСНИКА ЗА ЛИЧНОСТОВА РИГИДНОСТ НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ Л.Р. – 1

Катя Стойчева¹, Димитър Щетински², Калина Попова²

Това е третата публикация, посветена на изследването на личностовата ригидност с въпросника на Иван Паспаланов Л.Р.-1. В първата бяха представени изминатите стъпки при разработването на въпросника, съдържателната валидност на обхванатите айтеми, факторната му структура, както и оценката на вътрешната му консистентност (Стойчева, Щетински, Попова, 2011). Втората публикация анализира нивото на личностова ригидност и трите ѝ основни компоненти – персеверативност, ригидност и догматичност при мъже и жени на различна възраст и с различно образователно равнище, както и стабилността на баловете, продуктирани от въпросника (Стойчева, Щетински, Попова, 2013).

Настоящата статия представя резултати за връзката на личностовата ригидност и компонентите ѝ с различни личностови дименсии с цел оценка на конвергентната и дивергентна валидност на въпросника на Иван Паспаланов.

Изследвани изводки

От 1995 до 2005 година, в рамките на две изследователски програми, посветени на изучаването на толерантността към неопределеност и на творческата мотивация като характеристики на личността, бяха събрани данни и за личностовата ригидност на изследваните лица с въпросника Л.Р. - 1. Това позволи да се направи оценка на връзките на личностовата ригидност и нейните компоненти - персеверативност, ригидност и догматичност с:

- a) Толерантността към неопределеност, измервана с българската форма на скалата AT-20 на Макдоналд (Стойчева, 2003) и на скалата MAT-50 на Нортън (Стойчева, Щетински, Баждекова, 1998; Стойчева, 2003);

---

¹ Департамент «Когнитивна наука и психология», Нов български университет

² Департамент Психология, Институт за изследване на населението и човека към БАН

- б) Нагласите към толерантно – нетолератно към неопределеност поведение, измервани със специално конструираната за целта скала (Стойчева, 2003; 2005);
- в) Творческата мотивация, измервана с българската форма на скалата за творческа мотивация на Пол Торанс (Стойчева, Щетински, Попова, 2006; 2008), и
- г) Потребност от постижение, измервана чрез въпросника за потребност от постижения на Паспаланов и Щетински (1988).

Връзките на личностовата ригидност и нейните компоненти с тези личностови характеристики бяха изведени на базата на резултатите, получени в четири извадки:

Възрастни ($N = 307$). Извадката е добре балансирана по пол - 147 мъже и 158 жени, от които 136 (45%) са със средно образование и 169 (55%) са с висше образование, на възраст от 17 до 69 години ($M = 34,7$; $SD = 11,7$).

Студенти 1 ($N = 100$). Изследваните лица бяха студенти от Нов български университет на възраст от 17 до 43 години ($M = 22,3$; $SD = 4,3$). От тях 27 са мъже и 73 са жени.

Студенти 2 ($N = 130$). Това е смесена извадка от студенти в различни университети: 35 человека от НХА "Н. Павлович", 30 человека от Физический факультет на СУ "Св. Кл. Охридски" и 65 от Фармацевтичния факултет на МУ – София. Възрастовият диапазон е от 19 до 34 години ($M = 22,2$; $SD = 1,9$), като 43 са мъже, а 87 са жени.

Студенти 3 ($N = 115$). Изследваните лица бяха студенти в НАТФИЗ „Кр. Сарафов“ на възраст от 17 до 26 години ($M = 21,14$; $SD = 2,17$). От тях 50 са мъже и 58 са жени.

Резултати

1. Изследвания с въпросниците за оценка на толерантността към неопределеност AT-20 на А. Макдоналд (AT-20/БВ-2) и MAT-50 на Р. Нортън (MAT-50/БВ-3)

Толерантността към неопределеност (TH) е личностна характеристика, която описва поведението на человека в неопределенни ситуации. Хората възприемат и интерпретират по различен начин ситуацията, чийто смисъл и значение не могат да разберат поради липса на информация или поради несъответствие в наличната

информация. Тolerантността в реакциите на неопределеността обикновено се противопоставя на нетolerантността и между тези два полюса се разгръщат индивидуалните различия в толерантността към неопределеност (Стойчева, 2003; 2005).

Нетolerантните към неопределеността хора възприемат ситуацията като източник на психологически дискомфорт или заплаха, чувстват се объркани и реагират с тревожност и беспокойство. Човекът, който е по-близо до полюса на нетolerантността, е дезорганизиран пред лицето на неопределеността и в повечето случаи поведението му е неадаптивно и защитно. Нетolerантните хора предпочитат да избягват срещата с неопределеността.

Хората, които са толерантни към неопределеност, възприемат и интерпретират неопределеността по един по-адекватен начин и си изграждат по-близка до реалността, балансирана представа за ситуацията. Те успяват да се справят с преживяването на дискомфорт и да се приспособят към чувствата на несигурност и беспокойство, индуцирани от неопределеността. Човекът, който е по-близо до полюса на толерантността, може да устоява на напрежението и да остане в неопределената ситуация достатъчно дълго, за да я обмисли, да реорганизира поведението си и да приеме съответстващи на ситуацията действия.

Когнитивните, афективни и поведенчески особености на личността се отразяват върху начина, по който тя реагира на срещата с неопределеността. Нейните мисли, чувства и действия в неопределенни ситуации обуславят толерантността или нетolerантността ѝ към неопределеност. От друга страна, индивидуалните различия в толерантността към неопределеност се отразяват на възгледите, разбиранията и вярванията на личността, в политическите ѝ убеждения, отношението към авторитета и нагласите ѝ към различни социални обекти, идеи и групи, в нейната мотивация за дейност и начини на справяне с психичното напрежение и стрес (Стойчева, 2003).

Съдържанието на изследваните личностни конструкти – ригидност и толерантност към неопределеност, ни дава основание да очакваме хората с по-висока личностова ригидност да бъдат по-нетolerантни към неопределеност. Личностовата ригидност, като израз на съпротивата на личността срещу промяна в нейното поведение, нагласи и вярвания, затруднява адаптивното, гъвкаво поведение, каквото се изисква пред лицето на неопределеността. От друга страна,

ригидното поведение при срещата с неопределеността, конвенционалността и придържането към твърдите, консервативни разбириания и нагласи са проявления на нетolerантността към неопределеност. Това очакване се подкрепя и от наличните емпирични данни за взаимовръзка на ригидността и нетolerантността към неопределеност в други култури (Стойчева, 2003).

За измерване на индивидуалните различия в толерантността към неопределеност при българи са използвани две методики. *Скалата AT-20 на А. Макдоналд* (Стойчева, 2003) включва 20 айтеми, които се оценяват по посока на високата ТН. Отговорите на отделните твърдения са дихотомни (“вярно” – “невярно”). За българската форма на скалата, след елиминирането на 4 ненадеждни айтеми, които корелират слабо с общия бал и понижават вътрешната й консистентност, е получен най-добър коефициент Алфа на Кронбах 0.68 и корелация 0.70 при тест-ретест измервания през три месеца. В този 16-айтемен вариант на скалата 4 от айтемите описват поведения и ориентации, свидетелстващи за толерантност към неопределеност, а в другите 12 се описват афективни преживявания и когнитивни интерпретации, свързани с нетolerантност към неопределеност. Българската форма на скалата AT-20 на А. Макдоналд (AT-20/БВ-2) са попълвали изследваните лица в извадките *Възрастни* и *Студенти 1*.

Скалата MAT-50 на Р. Нортън е разработена на основата на скалата AT-20 на МакДоналд и представлява нейно доразвиване и усъвършенстване. Нортън допълва скалата с нови айтеми, формулирани след предварителен анализ на психологическата литература върху ТН, и променя скалата за отговаряне от дихотомна в ликертова, което повишава значително вътрешната консистентност на новата скала (Стойчева, 2003). За българската форма на скалата MAT-50, след елиминирането на 9 ненадеждни айтеми, които корелират слабо с общия бал и понижават вътрешната й консистентност, е получен най-добър коефициент Алфа на Кронбах 0.86 и корелация 0.80 при тест-ретест измервания през три месеца. За нуждите на българската адаптация се използва 4-степенна Ликертова скала: “вярно е”, “по-скоро е вярно”, “по-скоро не е вярно” и “не е вярно”, като по-високата стойност означава по-висока толерантност към неопределеност. Айтемите в MAT-50/БВ-3 илюстрират прояви на толерантност – нетolerантност към неопределеност в осем различни тематични области: философски разбириания, междуличностни отношения, публичен образ, работа, решаване на проблеми, социално поведение, навици и естетически

предпочитания. Всеки айтем се отнася до някаква ситуация на неопределеност и описва прояви на толерантност (4 айтема) или нетолерантност (48 айтема) от страна на индивида в тази ситуация (Стойчева, Щетински, Баждекова, 1998).

Българската форма на скалата MAT-50 на Р. Нортън (МАТ-50/БВ-3) са попълвали изследваните лица в извадките *Студенти 2* и *Студенти 3*. За целите на настоящия анализ тези две студентски извадки бяха обединени. От 245 студенти на възраст от 17 до 34 години в обединената извадка 93 са мъже, а 145 жени. Те са на средна възраст 21,74 години ($SD = 2.08$; $Mo = Me = 22$) и 88% от тях са на възраст между 19 и 24 години.

В Таблица 1 са представени резултатите от анализа на взаимовръзките на личностовата ригидност и нейните компоненти с толерантността към неопределеност в изследваните от нас извадки. Значимите отрицателни корелации на личностовата ригидност и нейните компоненти с толерантността към неопределеност, измерена с два различни въпросника в четири различни извадки, показват, че хората с по-висока личностова ригидност проявяват по-голяма нетолерантност към неопределеност. Общийят бал от скалата за личностова ригидност обяснява 36% от вариациите в индивидуалните резултати за толерантност към неопределеност. Тези резултати подкрепят теоретически очакваната връзка между двете личностови дименсии и са доказателство за конвергентната валидност на въпросника и неговите субскали.

Доколкото и ригидността (Стойчева, Щетински, Попова, 2013), и толерантността към неопределеност (Стойчева, 2003) корелират с възрастта (по-възрастните хора са по-риgidни и по-нетолерантни към неопределеност), бяха изчислени частните корелации между компонентите на личностовата ригидност и толерантността към неопределеност при контролиране на възрастта (втората колона в Таблица 1). Резултатите показват, че характерът и силата на корелациите на личностовата ригидност с толерантността към неопределеност не се променят значимо, т.е. тяхната връзка не се дължи на свързаността на двете дименсии с възрастта.

Таблица 1. Коефициенти на корелация по Пиърсън на оценките по субскалите и общия бал за личностова ригидност с оценките за толерантност към неопределеност от въпросниците AT-20/БВ-2 и MAT-50/БВ-3

Извадки	Възрастни		Студенти 1	Студенти 2 + Студенти 3
Методика	AT-20/БВ-2		AT-20/БВ-2	MAT-50/БВ-3
Показатели	TH	TH, контролирайки възраст	TH	TH
Персеверативност	-0,33***	-0,31 ***	-0,20	-0,50***
Ригидност	-0,40 ***	-0,37 ***	-0,33 **	-0,48 ***
Догматичност	-0,52 ***	-0,49 ***	-0,53 ***	-0,48 ***
Общ бал	-0,61 ***	-0,56 ***	-0,52 ***	-0,65 ***

** < 0,01, *** < 0,001

Трябва да отбележим, че при студентите, изследвани с AT-20/БВ-2, корелацията на персеверативността с толерантността към неопределеност не достига статистическа значимост, макар и да е в очакваната посока. Възможна причина за този резултат е сравнително малкият обем на извадката *Студенти 1*. Все пак той ни насочва към спецификата на персеверативността като компонент на личностовата ригидност и необходимостта от по-нататъшни анализи на структурата на тази характеристика на личността.

Резултатите, получени с българската форма на въпросника за толерантност към неопределеност MAT-50 на Р. Нортън, подкрепят резултатите, получени с българската форма на въпросника за толерантност към неопределеност AT-20 на А. Макдоналд. Заедно с това данните в Таблица 1 показват, че корелациите, получени с MAT-50/БВ-3 в комбинираната извадка от *Студенти 2* и *Студенти 3* са по-високи, отколкото корелациите, получени с AT-20/БВ-2 в извадката *Студенти 1*. Причината за тези по-високи корелации трябва да се търси в различието между двата въпросника. MAT-50/БВ-3 има по-висока вътрешна консистентност и по-голяма стабилност на индивидуалните балове, които са получени на базата на повече и по-разнообразни поведенчески индикатори за толерантност – нетолерантност към неопределеност, което позволява по-голямо разгръщане на индивидуалните различия в TH.

2. Изследвания със скалата за оценка на нагласите към толерантно – нетолерантно към неопределеност поведение

Скалата е оригинален психологически инструмент, разработен за нуждите на изследователската работа върху ТН в юношеска и младежка възраст (Стойчева, 2003; 2005). Тя включва 7 айтема за толерантно и 7 айтема за нетолерантно към неопределеността поведение, които са тематично свързани и имат балансирана социална желателност, а изследваните лица посочват доколко тези начини на мислене и действие в различни ситуации са важни лично за тях, като използват 4-степенна скала “важно е - по-скоро е важно - по-скоро не е важно - не е важно”. Така скалата продуцира две оценки за субективната значимост (важност) на толерантното към неопределеност (*Tn*) поведение и на нетолерантното към неопределеност (*neTn*) поведение, като по-високата числова оценка означава по-висока субективна значимост на съответното поведение.

Скалата е използвана за изследване на развитието на толерантността към неопределеност при юношите (ученици 9 – 12 клас) в контекста на значимите им взаимодействия с родители и учители, в ретроспективно изследване на родителските нагласи с български младежи на възраст от 18 до 25 години и в изследване с френски юноши на възраст от 12 до 19 години и техните родители (Стойчева, 2003; 2005). Обобщените резултати от проведените изследвания показваха, че: 1) оценките за субективна значимост на *Tn* и на *neTn* поведение са слабо свързани помежду им (кофициенти на корелация около 0.30) и 2) индивидуалните различия в *Tn* са свързани само с приписваната значимост на *neTn* поведение (кофициенти на корелация около 0.50).

На основа на тези резултати и на представените в Таблица 1 можем да очакваме оценките за личностова ригидност да са позитивно свързани със субективната значимост, приписвана на *neTn* форми на поведение.

Корелациите на оценките за личностова ригидност и нейните компоненти с оценките за субективната значимост на *Tn* и *neTn* форми на поведение, получени в изследваната от нас извадка *Студенти 2*, са представени в Таблица 2. Доколкото и в тази извадка нагласите към *Tn* поведение показват слаба отрицателна корелация с нагласите към *neTn* поведение ($r = -0,30$, $p = 0,001$), бяха изчислени и съответните кофициенти на частна корелация, посочени съответно във втора и четвърта колони на Таблица 2.

Таблица 2. Кофициенти на корелация по Пиърсън на оценките по субскалите и общия бал за личностова ригидност с оценките на нагласите към Тн и неТн поведение в извадката Студенти 2

Извадка	Студенти 2			
	Показатели	Tн	Tн, контролиращи неTн	неTн
Персеверативност	- 0,31 ***	- 0,25 **	0,40 ***	0,32***
Ригидност	- 0,12	0,03	0,51 ***	0,50 ***
Догматичност	- 0,05	0,08	0,50 ***	0,50 ***
Общ бал	- 0,22 *	- 0,08	0,59 ***	0,55 ***

* p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.001

Получените умерени до силни корелации на показателите за личностова ригидност с оценките на нагласите към *неTн поведение* подкрепят нашите очаквания: студентите с по-високи оценки за личностова ригидност придават по-голяма стойност на избягването на неопределеността – на това да имаш категорични мнения, да предпочиташ познатите неща, да действаш без риск и на сигурно, да се придържаш стриктно към утвърдените правила и норми в поведението си и към общоприетите стойности в естетическите си предпочитания.

Получените резултати показват също така, че индивидуалните различия в показателите за личностова ригидност не са свързани със субективната значимост на *Tн поведение*. Изключение прави само персеверативността. Младежите, които приписват по-висока значимост на *Tн поведение*, ценят готовността за поемане на риск и възможността да опитват, макар и да сгрешат, да търсят ново, нестандартно решение и да се ангажират със ситуации, в които няма ясно определени правила и начини на действие. Високата персеверативност показва тенденция да отслабва тези предпочитания: индивидите с по-силно изразена персеверативност придават по-малко значение на толерантните към неопределеност поведения.

3. Изследвания със скалата за творческа мотивация за възрастни на Пол Торанс (TM-B-2)

Скалата за творческа мотивация (TM) на Пол Торанс се състои от 28 дихотомни айтеми, които описват различни прояви на творческата нагласа на индивида, която подпомага разгръщането на творческата продуктивност и подкрепя творческото развитие на

личността (индикативни айтеми), или нагласи, препятстващи творческото поведение (контраиндикативни айтеми) (Стойчева, Щетински, Попова, 2008).

В българската форма на скалата за творческа мотивация на Пол Торанс (Стойчева, Щетински, Попова, 2006) е използвана четиристепенна Ликертова скала за отговаряне: "вярно е - по-скоро е вярно - по-скоро не е вярно - не е вярно". След елиминирането на ненадеждните айтеми (които нямат добра връзка с останалите айтеми от скалата), тя включва 18 айтеми и достига коефициент Алфа на Кронбах за оценка на вътрешната консистеност 0.80 – 0.84 в различните извадки. Постигната е и по-голяма хомогенност в съдържанието на айтемите, които отразяват отличителните характеристики на творческата мотивация. От 18те айтеми 16 са индикативни и описват прояви на вътрешно мотивирана нагласа за експериментиране с идеи, подходи и проблеми и изследване на новото и необичайното с ентузиазъм, енергия и отданост.

С българската форма на скалата за творческа мотивация за възрастни на Пол Торанс ТМ-В-2 са изследвани извадките *Възрастни*, *Студенти 1* и *Студенти 2*. Получените в тях резултати за връзката на ТМ с компонентите на личностовата ригидност са показани в Таблица 3.

Съпоставката на съдържанието на изследваните личностни конструкти – ригидност и творческа мотивация – ни насочва към очакването, че личностовата ригидност няма да е свързана с творческата мотивация на личността. Творческата мотивация е един предметно-специфичен конструкт, разработен и изследван от края на 70те години на 20 век в една конкретна област на психологията, докато изследванията на ригидността имат почти столетна традиция и я разглеждат като базисна черта на личността, свързана с отличителни особености на темперамента и на характера. Тези две дименсии измерват много различни характеристики на личността и е логично да очакваме липса на връзка между тях.

Таблица 3. Коефициенти на корелация по Пиърсън на оценките по субскалите и общия бал за личностова ригидност с оценките за творческа мотивация в изследваните извадки

Извадки	Възрастни		Студенти 1	Студенти 2
Показатели	TM	TM, контролирали възраст	TM	TM
Персеверативност	- 0,26 ***	- 0,20 **	- 0,10	- 0,17
Ригидност	- 0,18 **	- 0,10	- 0,15	- 0,18
Догматичност	- 0,21 ***	- 0,14	- 0,15	- 0,07
Общ бал	- 0,29 ***	- 0,20 **	- 0,18	- 0,16

** p < 0,01, *** p < 0,001

Получените незначими коефициенти на корелация при студенти, много сходни в двете извадки и всичките под 0,20, потвърждават очакванията ни: компонентите на личностовата ригидност не са свързани с индивидуалните различия в творческата мотивация. Не така стоят нещата обаче при корелациите на личностовата ригидност и нейните компоненти с творческата мотивация в извадката от възрастни, където се наблюдават значими, макар и слаби отрицателни корелации: хората с по-висока личностова ригидност имат по-ниска творческа мотивация. Причината за тези по-високи корелации може да се търси в по-разнообразния демографски състав на извадката *Възрастни*. За разлика от студентските извадки, половината от изследваните лица в нея са над 25 години. Както показват изчислените коефициенти на частна корелация (колона втора в Таблица 3), контролирането на влиянието на възрастта отслабва корелационните връзки при ригидността и догматичността до несъществени и/или незначими.

Откроява се обаче показателят персеверативност, който продължава да корелира отрицателно с творческата мотивация: хората с по-висока персеверативност имат по-ниска творческа мотивация, т.е. по-слабо изразена творческа нагласа за вътрешно мотивирано експериментиране и изследване на новото и необичайното.

4. Изследвания с въпросника за потребност от постижения на Ив. Паспаланов и Д. Щетински (МП-4)

Изследваните лица в извадката *Студенти 2* са попълнили не само въпросници за личностова ригидност, толерантност към неопределеност и творческа мотивация, но и *българската скала за потребност от постижения*, разработена от Ив. Паспаланов и Д.

Щетински (1988). Скалата се състои 42 ютеми, от които 16 фонови, на които изследваните лица отговарят с "да", "не" и "трудно ми е да преценя". По-високият бал означава по-висока потребност от постижения (ПП). Потребността от постижения подбужда и насочва ориентираното към постижения поведение, чиито психологически и поведенчески прояви обхващат признаци като настойчивост, упоритост, последователност; увличане в работата, отделяне на много време на задачите; стремеж към самореализация чрез постижения; ангажираност и емоционално отношение към задачата и постиженията; делова ориентация при избора на партньор и организацията на работата.

От предишни изследвания знаем, че потребността от постижения е свързана с ТМ на личността, но не е свързана с индивидуалните различия в ТН (Стойчева, Щетински, Попова, 2008). Тази тенденция се потвърждава и в настоящото изследване: в извадка *Студенти 2* потребността от постижения не е свързана с ТН ($r = -0,15$, n.s.), но има слаба положителна корелация с ТМ ($r = 0,25$, $p < 0,01$).

Резултатите за връзката на потребността от постижения с компонентите на личностовата ригидност са показани в Таблица 4.

Таблица 4. Кофициенти на корелация по Пирърсън на оценките по субскалите и общия бал за личностова ригидност с оценките за потребност от постижения в извадката Студенти 2

Показатели	Персеверативност	Ригидност	Догматичност	Общ бал
ПП	0,26 **	0,34***	0,35***	0,39***

** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Получените слаби, но значими корелации на компонентите на личностовата ригидност с потребността от постижение говорят за положителна връзка между оценките по двете скали: студентите с по-висока персеверативност, ригидност и догматичност имат и по-висока потребност от постижение. Тази връзка е по-слаба при персеверативността, отколкото при другите две субскали.

Като имаме предвид обхвата на понятието ПП, което включва настойчивост и упоритост, можем да предположим, че двета конструкта споделят общ набор от поведенчески прояви и това стои в основата на появата на корелация, макар и слаба, между оценките по двете дименсии. Не разполагаме с други данни за връзката на личностовата ригидност с потребността на постижения, за да можем да обосновем някакъв по-определен извод. Необходими са по-нататъшни анализи на характера на тази връзка, за да се разбере по-добре ролята

на ригидността като характеристика на личността в психологическите механизми на ориентираното към постижения поведение.

Обобщение

Така събранныте данни за връзката на личностовата ригидност и нейните компоненти с толерантността към неопределеност, нагласите към толерантно – нетолерантно към неопределеност поведение, творческата мотивация и потребността от постижения при студенти и възрастни определиха и насоката за анализ на конвергентната и дивергентна валидност на въпросника за личностова ригидност.

Получените умерени до силни корелации между компонентите на личностовата ригидност и толерантността към неопределеност, които варират от 0.30 до 0.65, говорят за сериозна близост между двата конструкта и потвърждават теоретичните ни очаквания. Това следва да се приеме като доказателство за конвергентната валидност на въпросника за оценка на личностовата ригидност на Иван Паспаланов. Още повече, че анализираните данни са от четири различни извадки на студенти и възрастни, при които са били използвани два различни въпросника за толераност към неопределеност.

Конвергентната валидност на оценките за личностова ригидност се подкрепя и от връзките им с нагласите към толерантно-нетолерантно към неопределеност поведение. Хората с по-висока личностова ригидност не само че проявяват по-голяма нетолерантност към неопределеност, но също така са склонни да придават и по-голямо значение на нетолерантното към неопределеност поведение като приписват по-голяма ценност на формите на поведение, които избягват или отхвърлят неопределеността.

Дивергентната валидност е обхваната с повече променливи, които обаче не са толкова "чисти" критерии за оценка на валидността на въпросника за личностова ригидност. Теоретичната близост между променливи като ригидност и толерантност към неопределеност е много по-съществена, отколкото диференциацията между променливи от диспозиционната и мотивационната сфери на личността, каквито са творческата мотивация и потребността от постижения. Работата върху валидността на оценките за личностова ригидност трябва да продължи с подбор на променливи, които да позволяват по-категорични изводи относно дивергентната и конвергентната валидност на скалата, и които да са изследвани върху по-големи извадки, подбрани специално за целта.

Трябва да отбележим и специфичните резултати, наблюдавани в извадката *Възрастни* и при показателя за *персеверативност*. Предположихме, че по-различните резултати при възрастни могат да се обяснят с по-широкия възрастов диапазон на тази извадка (в сравнение със студентските извадки). Нашето предположение получи подкрепа в представените по-горе анализи на влиянието на възрастта върху наблюдаваните корелационни коефициенти. Възможно е обаче не само диапазонът на възрастта да има значение. Извадката *Възрастни* например се различава от студентските извадки и по равнището на измерваните променливи – знаем, че възрастните имат по-висока личностова ригидност (Стойчева, Щетински, Попова, 2013) и по-ниска творческа мотивация от студентите (Стойчева, Щетински, Попова, 2008). Необходими са бъдещи анализи, които да проверят този и други възможни източници на различия в корелациите на личностовата ригидност с други личностови характеристики в различните популации.

Персеверативността се открио не само при анализа на индивидуалните различия, свързани с възрастта и образоването (Стойчева, Щетински, Попова, 2013), но и при анализа на дивергентната и конвергентната валидност на оценките за личностова ригидност. Тези първи резултати за валидността на оценките от въпросника за личностова ригидност ни насочват към очертаване на спецификата на персеверативността като компонент на личностовата ригидност. Персеверативността, но не и ригидността и догматичността, показва слаба отрицателна връзка с нагласите към толерантно към неопределеност поведение при студенти и с творческата мотивация при възрастни. Наблюдаваните корелации са слаби, но статистически значими и открояват персеверативността от другите две субскали. Поради трудното превключване към различни занимания или темп на работа и трудното привикване към нови условия или начин на действие, персеверативността като че ли възпрепятства гъвкавостта и ограничава поведенческите прояви на вариативност и иновация. По-нататъшните теоретични анализи и натрупването на нови емпирични данни ще позволяят по-задълбочена и обоснована диференциация на психологическите механизми зад ригидността като диспозиция на личността.

Заключение

В три последователни публикации представихме разработения от Иван Паспаланов въпросник за личностова ригидност и неговите психометрични характеристики, оценени върху емпирични данни от четири извадки от студенти и възрастни, събрани в периода 1995 – 2005 г.

Въпросникът Л.Р.-1 е самооценъчна скала, която описва различни проявления на ригидността в поведението, разбиранията и преживяванията на личността. Той съдържа 70 айтеми, от които 1 фонов айтем за вработване, 56 индикативни айтеми и 13 контраиндикативни, взаимствани от три различни методики, които се обработват по посока на високата личностова ригидност (Стойчева, Щетински, Попова, 2011).

Айтем анализът елиминира 2 айтема със слаба диференцираща способност, а оценката на вътрешната консистентност на скалата чрез изчисляване на индекса Алфа Кронбах елиминира още 28 айтеми, оказали се ненадеждни (без добра връзка с останалите айтеми от скалата) поне в една от анализираните извадки. В резултат на факторния анализ на останалите 39 айтеми отпадна още един айтем, който не показва нито съществени тегла, нито съществени връзки с трите обособени фактори. Тази съкратена скала от 38 айтеми беше използвана за генериране на индивидуални балове по факторните субскали персеверативност, ригидност, догматичност и на общ бал за личностова ригидност в последващите анализи (Стойчева, Щетински, Попова, 2011; 2013).

Тази нова форма на въпросника за личностова ригидност на Иван Паспаланов, обозначена като ИП/Л.Р.-2 е дадена в Приложението. Въпросникът ИП/Л.Р.-2 съдържа 1 фонов айтем за вработване (същият първи айтем от Л.Р. - 1) и 38 айтеми, въз основа на които се изчислява индивидуалният общ бал по скалата. Както и в оригиналната скала, изследваните лица посочват дали дадено твърдение се отнася или не се отнася за тях. Възможните отговори са: Да, Не и Не мога да преценя (?). Отговорите се обработват по посока на високата личностова ригидност както следва:

При индикативни айтеми - Да носи 1 точка; Не и Не мога да преценя не носят точка. Това са 33 айтеми: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38.

При контраиндикативни айтеми - Не носи 1 точка; Да и Не мога да преценя не носят точка. Това са 5 айтеми: 8, 15, 22, 23, 39.

Въпросникът ИП/Л.Р.-2 позволява оценка и на компонентите на личностовата ригидност – персеверативност, ригидност и догматичност, на базата на обособените три факторни субскали от по

десет айтеми всяка, които корелират умерено помежду си. Факторните тегла на айтемите, интеркорелациите между факторите и оценките за вътрешна консистеност на скалата и на факторните субскали ще намерите в първата публикация (Стойчева, Щетински, Попова, 2011).

Субскалата *Персеверативност* включва айтеми 8, 12, 13, 17, 22, 23, 27, 28, 37 и 38, които говорят за привикване, предпочтение към привичното и съпротива към промяната в привичното. Субскалата *Ригидност* включва айтеми 6, 9, 15, 16, 18, 19, 21, 25, 33 и 34. Съдържанието на айтемите говори за подреденост, предварително обмисляне, следване на програма, методичност и внимателност, т.е. за липса на пластичност. Субскалата *Догматичност* включва айтеми 3, 4, 5, 11, 14, 20, 24, 26, 30 и 36, които говорят за придръжане към ясни и категорични убеждения и разбирания и за праволинейност и безкомпромисност при отстояването им.

Времевата стабилност на индивидуалните балове по скалата и отделните субскали, тяхната връзка с образоването и възрастта на изследваните лица, както и взаимовръзките между отделните субскали бяха анализирани във втората публикация (Стойчева, Щетински, Попова, 2013). Наличните данни за конвергентната и дивергентна валидност на личностовата ригидност и нейните компоненти бяха представени в настоящата статия.

Анализът на надеждността и валидността на въпросника за личностова ригидност Л.Р.-1, разработен от Иван Паспаланов, доведе до генериране на нова, кратка форма на въпросника, обозначена с ИП/Л.Р.-2. Предлагаме тази нова форма да бъде използвана като измерител на индивидуалните различия в личностовата ригидност и нейните компоненти персеверативност, ригидност и догматичност в бъдещи научни и приложни изследвания и разработки. Представените в три последователни публикации досегашни резултати са добра основа, на която да стъпи по-нататъшната работа върху прецизирането на конструкта ригидност като личностова характеристика и усъвършенстването на психометричните характеристики на въпросника. Това е и нашият начин да почетем научното наследство на доц. д-р Иван Паспаланов и неговия принос за повишаване на методическата компетентност на психологите в България - кауза, на която той отдаде много време и енергия, адаптирайки известни чужди методики и създавайки оригинални български инструменти за измерване и оценка на личността.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Паспаланов, И., Щетински, Д. (1988). Конструиране и валидизация на българска скала за потребност от постижения. // *Годишник на СУ*, том 78, с.29-54.
2. Стойчева, К. (2003). *Толерантността към неопределено*. Плевен, Леге Артис.
3. Стойчева, К. (2005). Толерантността към неопределено като ценност. // В: *Годишник на департамент "Когнитивна наука и психология"*. София, НБУ. с.31-38.
4. Стойчева, К., Щетински, Д., Баждекова, Р. (1998). *Методическо пособие за работа с българската адаптация на въпросника за толерантност към неопределено на Р. Нортън MAT-50/БВ-3*. София, Институт по психология на БАН.
5. Стойчева, К., Щетински, Д., Попова, К. (2006). *Указания за работа с българската адаптация на скалата за творческа мотивация при възрастни на Пол Торанс (TM-B-2)*. София, Институт по психология на БАН.
6. Стойчева, К., Щетински, Д., Попова, К. (2008). Скала за творческа мотивация на Пол Торанс: Надеждност и конструкт валидност на българската форма. // *Психологични изследвания*, кн. 1, с.215-320.
7. Стойчева, К., Щетински, Д., Попова, К. (2011). Изследване на личностовата ригидност с въпросника на Иван Паспаланов (Л.Р.-1). // В: *Сборник научни доклади на VI национален конгрес по психология, Българско списание по психология*, бр. 3-4, с.136-142.
8. Стойчева, К., Щетински, Д., Попова, К. (2013). Влияние на възраст и образование върху компонентите на личностовата ригидност, *Психологични изследвания*, кн.1 (под печат).

За авторите:

Доц. д-р Катя Стойчева, Департамент «Когнитивна наука и психология», Нов български университет, email: katya.g.stoycheva@gmail.com

Доц. Димитър Щетински, Департамент Психология, Институт за изследване на населението и човека към БАН, email: stetinski@gmail.com

Калина Попова, Департамент Психология, Институт за изследване на населението и човека към БАН, email: kalina_popova@yahoo.com

Приложение

Въпросник за личностова ригидност на Иван Паспаланов ИП/Л.Р.-2

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ВЪПРОСНИК

Този въпросник съдържа 39 твърдения, с които хората описват свои предпочтения, преживявания и начини на действие. Ако прецените, че даденото твърдение се отнася до Вас, отбележете “ДА” със знака X в ЛИСТА ЗА ОТГОВОРИ. Ако прецените, че не се отнася до Вас, отбележете “НЕ” със знака X в листа за отговори. Ако Ви е много трудно да прецените, отбележете отговора “?” в средната колонка на листа за отговори.

Тук няма добри или лоши отговори. Работете бързо и не се замисляйте дълго върху всеки въпрос.

1. Предпочитам да работя в група хора отколкото сам(а).
2. Имам свой всекидневен ритъм на живот и действие и се дразня, когато той се нарушава.
3. Мисля, че за решаването на повечето проблеми има само един, най-добър начин.
4. Обикновено при спорове съм праволинеен(на) и безкомпромисен(на).
5. Имам съвсем ясни идеи и разбирания за това, кое е правилно (добро) и кое не е правилно.
6. Доставя ми удоволствие да подреждам вещите си.
7. Вярвам, че изпитаните и верни пътища за извършване на нещата са винаги нещо най-добро.
8. Лесно привиквам към нови условия на работа и занимания.
9. Предпочитам да поразмисля преди да започна да действам, дори когато става дума за не толкова важни неща.
10. Не обичам да променя плановете си по средата на започнатото.

11. Мисля, че е опасно да се правят отстъпки на опоненти, които имат други разбирания (морални, политически и т.н.).
12. Трудно ми е да променя рязко своя темп на работа – да го ускорявам или забавям.
13. За да върша добре някаква работа, имам нужда от обстановката, с която съм свикнал(а).
14. Много се ядосвам, когато някой упорито отказва да признае, че не е прав.
15. Лесно взимам решения – дългото и внимателно обмисляне на нещата не ми е привично.
16. За мен е лесно да се придържам към дадена програма, след като съм започнал(а) да действам.
17. При раздяла с привичната ми обстановка, с вещите, с които съм свикнал(а), изпитвам неприятни преживявания.
18. Би могло да се каже, че съм по-скоро пестелив(а), отколкото разточителен(а).
19. Аз съм методичен(на) във всяко нещо, което върша.
20. Дразня се, когато някой, обявен за голям специалист, не успява да намери точното и категорично решение на даден проблем.
21. Не пропускам да подредя мястото си, преди да започна работа.
22. Лесно се сработвам с всякакви хора, даже когато действат по начин, различен от моя.
23. Без особени усилия мога да извършвам няколко дейности едновременно.
24. Щом веднъж съм взел(а) някакво решение, аз здраво се придържам към него, независимо от това, къде може да ме изведе.
25. Ставам внимателен(на) и напрегнат(а), когато се налагат резки промени в това, което вече съм планирал(а).

26. Би било добре повечето хора да споделят сродни идеи и да се придържат към едни и същи ценности.
27. Не обичам да се приспособявам към нови и необикновени ситуации.
28. Обикновено бавно навлизам в работата си и ми трябва време, за да се настроя.
29. Свикнал(а) съм да събличам и обличам дрехите си винаги в една и съща последователност.
30. Смяtam, че има само една действително вярна философия.
31. Бих предпочел(а) бавния, но сигурен напредък пред бързите успехи, свързани с рискове.
32. Обикновено установявам, че начинът, по който решавам проблемите, е най-добър, въпреки че не винаги изглежда резултатен в началото.
33. Старая се да следвам жизнена програма, която се основава на чувството за дълг.
34. Имам работна програма и организация на деня си, която се старая да следвам последователно.
35. Много трудно променям симпатиите и антипатиите си.
36. Мисля, че е мъдро повечето неща да се правят по установения, общоприет начин.
37. Трудно ми е да свиквам с нов всекидневен режим на работа, почивка и т.н.
38. Опитвам се да насочвам цялото свое поведение и да го подчиня на една значима идея.
39. Предпочитам честите промени пред удобството на установените навици.

ИП/Л.Р.-2

ЛИСТ ЗА ОТГОВОРИ

1	да	?	не
2	да	?	не
3	да	?	не
4	да	?	не
5	да	?	не
6	да	?	не
7	да	?	не
8	да	?	не
9	да	?	не
10	да	?	не
11	да	?	не
12	да	?	не
13	да	?	не
14	да	?	не
15	да	?	не
16	да	?	не
17	да	?	не
18	да	?	не
19	да	?	не
20	да	?	не

21	да	?	не
22	да	?	не
23	да	?	не
24	да	?	не
25	да	?	не
26	да	?	не
27	да	?	не
28	да	?	не
29	да	?	не
30	да	?	не
31	да	?	не
32	да	?	не
33	да	?	не
34	да	?	не
35	да	?	не
36	да	?	не
37	да	?	не
38	да	?	не
39	да	?	не

Име: .....

Пол: ..... Възраст: .....

Училище / ВУЗ: .....

Клас/курс:..... Дата:.....

БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА ЗА ЦИТИРАНИЯТА НА МЕТОДИКИТЕ, РАЗРАБОТЕНИ ИЛИ АДАПТИРАНИ ОТ ИВАН ПАСПАЛАНОВ

Калина Попова¹, Катя Стойчева²

Библиографската справка е съставена с помощта на предоставения ни от доц. Димитър Щетински списък на неговите цитирания и на информацията, която ни изпратиха проф. Пламен Калчев, доц. Живка Желязкова-Койнова, доц. Маргарита Дилова и д-р Марина Вълова.

Щетински, Д. и И. Паспаланов (1979). Към проблема за равнището на тревожност и измерването ѝ в психологията. // Психология, № 1, 1 – 9.

От:

1. Русинова-Христова, А., Каракоянов, Г. (2000). *Психологичните типове по Карл Юнг и стресът*. София, Пропелер. 127 с.
2. Балев, Ж. (1995). Адаптация на скала за детска Аз-концепция на Пиърс и Харис в горна училищна възраст. // Год. на СУ, кн. Психология, т. 85, с.205-238.
3. Вълова, М. (1990). Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по актьорско майсторство. // Психология, , № 4, с.45-52

Щетински, Д. и И. Паспаланов (1980). Към проблема за развитието на тревожността и измерването и в психологията. // Психология, № 2, 74-85.

От:

1. Стойкова, Ж. (1988). Емоционалността при ситуации на напрежение. // Психология, №1, с.7-14.
2. Вълова, М. (1990). Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по актьорско майсторство. // Психология, № 4, с.45-52
3. Баждекова, Р. (1990). Взаимовръзка между потребността от постижение и... // Психология, № 5, с.38-46.
4. Шишков, А. и др. (1990). Динамика на депресивния синдром при стрес. // Психология, № 4, с.57-61.

---

¹ Департамент Психология, Институт за изследване на населението и човека към БАН

² Департамент «Когнитивна наука и психология», Нов български университет

5. Димитров, Пл. (1995). Интерактивни модели на емиграционните и предприемаческите нагласи при младежи с висока интелигентност. // *Българско списание по психология*, с.3-19.
  6. Балев, Ж. (1995). Адаптация на скала за детска Аз-концепция на Пиърс и Харис в горна училищна възраст. // *Год. на СУ, кн. Психология*, т. 85, с.205-238.
  7. Паспаланова, Е. (1999). *Психологически измерения на индивидуализма*. София, Акад.изд. М. Дринов. 205 с.
  8. Русинова-Христова, А. и Г. Каракоянов, Г. (2000). *Психологичните типове по Карл Юнг и стресът*. София, Пропелер. 127 с.
  9. Калчев, П. (2000). Многомерна скала за оценка на тревожността. // *Българско списание по психология*, № 1-2, с.22-56.
  10. Стоева, Т. (2002). Поведенческа регулация при тревожност. // *Год. на СУ, кн. Психология*, с.121-143.
  11. Бахдасарян, М., Николов, Н. (2003). Операционализиран модел на психологическа дейност в организацията. // *Год. на СУ, кн. Психология*, с.273-294.
  12. Калчев, П. (2005). *Тревожност в юношеска възраст. Конструиране и използване на многомерна скала за оценка*. София, Парадигма.
  13. Калчев, П. (2005). *Многомерна скала за тревожност в юношеска възраст*. София, Изток-Запад.
- Щетински, Д. и И. Паспаланов (1980) Динамика в симптомокомплекса на тревожността като личностна характеристика. // Сб. *Психична регулация на дейността*. София, Наука и изкуство, с. 235-266.**

От:

1. Вълова, М. (1990). Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по актьорско майсторство. // *Психология*, № 4, с.45-52.
2. Рускова, Р. (1992). Личностни детерминанти на тревожността. // *Българско списание по психология*, № 3, с.63-73.
3. Vulova, M. (1996) Educating Students of Acting: The Challenge of The Changing Personality, in: J. Somers (Ed.) *Drama and Theatre in Education. Contemporary Research*. Captus University Publications, pp.137-145.

Щетински, Д., Паспаланов, Ив., Айзенк, С. Б. (1984). Българска адаптация на личностния въпросник на Х. Айзенк. // *Психология*, № 5, 279-292.

От:

1. Вълова, М. (1990). Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по актьорско майсторство. // *Психология*, № 4, с.45-52.
2. Балтаджиева, Й. (1990). Факторен анализ на характеристиките на вниманието. // *Психология*, № 2, с.42-47.
3. Николов, М. (1992). Скала L от личностния въпросник на Айзенк и диагностиката на личността. // *Българско списание по психология*, № 1, с.10-19.
4. Герганов, Е., Атанасов, Н. (1992). Психосемантична валидизация на личностови въпросници. // *Българско списание по психология*, № 4, с.17-39.
5. Рускова, Р. (1992). Личностни детерминанти на тревожността. // *Българско списание по психология*, № 3, с.63-73.
6. Русева, Л. (1993). Умора, монотония, пресищане, стрес. // *Българско списание по психология*, № 3, с.77-89.
7. Николов, Н., Стойчев, Н. (1998). Психологическа диагностика на суицидния риск сред срочнослужещите в системата на МВР. // *Българско списание по психология*, № 1, с.25-45.
8. Величков, А., Петков, Г., Радославова, М. (2002). *Оптимално функциониране на личността в социалната среда*. София.
9. Балев, Ж. (2002). Личностен въпросник на Х. Айзенк - детска форма (EPQ-Junior): адаптация и стандартизационни процедури за прилагането му в България // Год. на СУ, кн. *Психология*, с.145-171.
10. Бахдасарян, М., Николов, Н. (2003). Операционализиран модел на психологическа дейност в организацията. // Год. на СУ, кн. *Психология*, с.273-294.
11. Балев, Ж. (1995). Адаптация на скала за детска Аз-концепция на Пиърс и Харис в горна училищна възраст. // Год. на СУ, кн. *Психология*, т. 85, с.205-238.
12. Стойчева, К. (2003). *Тolerантността към неопределено*. Плевен, Леге Артис. 224 с.

13. Кръстев, Л. (2004). Личностни характеристики и стратегии на икономическо поведение в пазарни условия. // *Психологични изследвания*, № 1, с.31-43.
14. Йорданова, Т. (2005). Личностни стратегии за регулация на субективното усещане за благополучие. Дисертационен труд.
15. Дилова, Маргарита (2011) Страхът от успеха. Научен електронен архив на НБУ, София. <http://eprints.nbu.bg/863/>
16. Пенев, С. Д. (2011) Новая стандартизация теста Эйзенка (EPQ) на основании исследований в Болгарии. В: «*Актуальные вопросы современной психологии и педагогики*», Сборник докладов, Часть II: Психологические науки (стр. 35-39). Липецк, Российская федерация.
17. Vulova, M. (1996) Educating Students of Acting: The Challenge of The Changing Personality, in: J. Somers (Ed.) Drama and Theatre in Education. Contemporary Research. Captus University Publications, pp.137-145.

Паспаланов, Ив., Щетински, Д. (1988). Конструиране и валидизация на българска скала за потребност от постижения. // Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски”, Книга Психология, том 78, 29-54.

От:

1. Баждекова, Р. (1990). Взаимовръзка между потребността от постижение...*Психология*, № 5, 38-46.
2. Вълова, М. (1985) Личностно-психологически фактори за успеха и неуспеха в творчеството на актьора. *Театрален бюллетин*, кн.5, с.34-58.
3. Вълова, М. (1985). Влияние на потребността от постижение и самооценката върху приписването на причини за успеха и неуспеха при актьори. // *Психология*, № 6, с.11-16.
4. Вълова, М. (1990). Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по актьорско майсторство. // *Психология*, № 4, с.45-52
5. Дилова, М. (2006). Личностни корелати на страха от успеха. // Сб.: *Активност и адаптация на личността в условията на промени*. Т.1. София, УИ “Св. Кл. Охридски”, с.35-38.
6. Стойчева, К., Желязкова, Ж. (1992). Аз-образът и потребността от постижения. // *Българско списание по психология*, № 2, с.3-9.

7. Божинова, Р. (1994). Вземане на решение в нестандартна ситуация. // Сб.: *Психично напрежение и дейност*, с.85-104.
8. Божинова, Р., Панов, П. (2000). Потребност от постижение и стратегии за трудова реализация при завършващи студенти. // *Психологични изследвания.*, № 1-2, с.33-40.
9. Проданов, М. (1996). Когнитивен подход за изследване мотивацията на престъплението. // *Българско списание по психология*, № 2, с.46-55.
10. Русинова-Христова, А. (1996). Влияние на родителските стратегии върху потребността от постижение и равнището на тревожност на децата, // *Българско списание по психология*, № 1, с.41-58.
11. Стойчева, К. (1997). Мотивация на творческата дейност. // Сб: 25 г. *Институт по психология*. София, 190-202.
12. Дилова, М. (2002). Българската скала за измерване страха от успех // Сб. *Психологията на прага на третото хилядолетие*, Благоевград, 148-151.
13. Балев, Ж. (1995). Адаптация на скала за детска Аз-концепция на Пиърс и Харис в горна училищна възраст. // Год. на СУ, кн. *Психология*, т. 85, с.205-238.
14. Стойчева, К. (2003). *Тolerантността към неопределеност*. Плевен, Леге Артис. 224 с.
15. Кръстев, Л. (2004). Личностни характеристики и стратегии на икономическо поведение в пазарни условия. // *Психологични изследвания*, № 1, с.31-43.
16. Пенчева, Е., Божинова, Р., Василева, С., Боянова, Д. (2004). Личност, когнитивен стил и вземане на решения. // *Психологични изследвания*, № 2, с.81-96
17. Стойчева, К., Щетински, Д., Попова, К. (2008). Скала за творческа мотивация на Пол Торанс: Надеждност и конструкт валидност на българската форма. // *Психологични изследвания*, №1, с.215-230.
18. Дилова, М. (2011). Страхът от успеха. *Научен електронен архив на НБУ*, София. <http://eprints.nbu.bg/863/>
19. Vulova, M. (1996) Educating Students of Acting: The Challenge of The Changing Personality, in: J. Somers (Ed.) *Drama and Theatre in Education. Contemporary Research*. Captus University Publications, pp.137-145.

Щетински, Д., Паспаланов, Ив. (1989). Методическо пособие за работа с българската форма на въпросника за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър (STAY, Form Y). София: БАН – Институт по психология и Комплексна програма за изследване на човека и неговия мозък.

От:

1. Рускова, Р. (1992). Личностни детерминанти на тревожността. // *Българско списание по психология*, № 3, с.63-73.
2. Русева, Л. (1993). Умора, монотония, пресищане, стрес. // *Българско списание по психология*, № 3, с.77-89.
3. Русева, Л. (1994). Динамика на психичното натоварване в трудовата дейност. Сб.: *Психично напрежение и дейност*, с.55-64.
4. Каракостоянов, Г., Величков, А. (1994). Медиатори на стресовите влияния във войсковата среда. // *Българско списание по психология*, № 3, с.76-86.
5. Каракостоянов, Г. (1995). Изследване влиянието на социалната подкрепа като модератор на стреса. // *Българско списание по психология*, № 1, с. 41-49.
6. Балев, Ж. (1996). 8-ма Европейска конференция по психология на личността. // *Българско списание по психология*, № 2, с.95-99.
7. Русинова, В., Василева, Л (1997). Психично състояние и себеоценка на безработни. Сб.: *Социални науки и социални промяна*. София, с.185-189.
8. Божинова, Р. (1997). Свобода и избор на решение на проблеми в ситуация на социална промяна // Сб. 25 г. *Институт по психология*. София, с.37-50.
9. Русинова-Христова, А., Каракостоянов, Г. (2000). *Психологичните типове по Карл Юнг и стресът*. София, Пропелер. 127 с.
10. Паспаланова, Е. (1999). *Психологически измерения на индивидуализма*. София, Акад.изд. М. Дринова. 205 с.
11. Калчев, П. (2000). Многомерна скала за оценка на тревожността. // *Българско списание по психология*, № 1-2, с.22-56
12. Калчев, П. (2003). Проблеми на автономията в училищно възраст. // *Год. на СУ, кн. Психология*, с.81-113.
13. Калчев, П. (2005). Тревожност в юношеска възраст. Конструиране и използване на многомерна скала за оценка. София, Парадигма.

14. Калчев, П. (2005). Многомерна скала за тревожност в юношеска възраст. София, Изток-Запад.
15. Стойчева, К., Силгиджиян, Х. (1999) Тolerантност към неопределеност и Аз – образ при юноши. // *Българско списание по психология*, № 1-22, с.89-102.
16. Стойчева, К. (2003). *Тolerантността към неопределеност*. Плевен, Леге Артис. 224 с.
17. Божинова, Р. (2003). *Психология на свободата и ситуацията на социална промяна*. Акад. изд. “Марин Дринов”, София. 174 с.
18. Таир, Е. (2003). Личностен оптимизъм/песимизъм и прогнозиране на случая с българските медици в Либия. // *Психологични изследвания*, № 1, с.109-117.
19. Кръстев, Л. (2004). Личностни характеристики и стратегии на икономическо поведение в пазарни условия. // *Психологични изследвания*. № 1, с.31-43.
20. Попова, Р. (2004). Личностни и социални детерминанти на стрес - симптоматика при юноши. // *Психологични изследвания*, № 1, с.115-130.
21. Каракоянов, Г., Русинова-Христова, А. (2000). Българска адаптация на въпросника за възприет стрес. // *Психологични изследвания*, № 1-2, с.67-77.
22. Таир, Е. (2005). *Личностни особености и възприемане на медийна реалност*. Дисертационен труд.
23. Таир, Е. (2006). Динамика в прогнозирането на случая с българските медици в Либия. // Сб.: *Активност и адаптация на личността в условията на промени*. Т.1. София, УИ “Св. Кл. Охридски”. с.34-49.
24. Roe, R. (1995). Developments in Eastern Europe and Work & Organizational Psychology. In: *International review of industrial and organizational psychology*, Vol.10.

Paspalanov, I. (1984) The relation of nAch to extraversion, emotional instability and level of anxiety in people of different social status and success, *Personality and Individual Differences*, 5, 383-387.

От:

1. Стойчева, К., Щетински, Д., Попова, К. (2008). Скала за творческа мотивация на Пол Торанс: Надеждност и конструкт валидност на българската форма. // *Психологични изследвания*, №1, с.215-230.
2. Stoycheva, K. (1994). Intelligence - Creativity relationship: are creative motivation and need for achievement influencing it? In: *Competence and responsibility: The third European conference of the European Council for High Ability*, held in Munich (Germany), October 11-14, 1992: Vol. 2 Proceedings of the conference. Hogrefe & Huber, Seattle u.a., pp. 40-45.
3. Vulova, M. (1996) Educating Students of Acting: The Challenge of The Changing Personality, in: J. Somers (Ed.) *Drama and Theatre in Education. Contemporary Research*. Captus University Publications, pp.137-145.

**ПРИЛОЖЕНИЕ НА ТЕСТОВЕТЕ,
СЪЗДАДЕНИ ИЛИ АДАПТИРАНИ
ОТ ИВАН ПАСПАЛАНОВ, В ОБЛАСТТА НА СПОРТА**

Живка Желязкова-Койнова

Катедра „Психология, педагогика и социология“
на НСА „В. Левски“

Когато започвах професионалния си път, личностни характеристики като екстраверсия, невротизъм, тревожност се считаха за формално-динамични, а не съдържателни. Обаче щом започнах работата си в областта на спорта и се ориентирах в литературата, ми стана ясно, че тези характеристики до голяма степен влияят върху успешността на дейността в спорта и надеждността на спортиста, така че влизат в моделите на спортната пригодност за висококласния спорт. Именно това определя големия интерес към диагностицирането на тези личностни особености в спорта.

Изследването на спортсти с тестовете на Айзенк (EPI) и Спилбъргър (STAI) започва в българската спортна психология през 70-те години с методики, дошли през руски език (използвани в руските спортни лаборатории). Редица публикации с прилагането на тези тестове имат Венцислав Янев и неговите сътрудници. В. Янев дори разработва съкратена версия на скалата на Спилбергер (с 5 айтема) за експресно приложение в спорта преди състезание. Дори и сега някои от бившите сътрудници на В. Янев продължават да използват тези тестове в изследванията и публикациите си. Поради тази причина, когато съставях списъка на изследвания, в които са приложени тестовете на Айзенк (EPQ) и Спилбъргър (STAI_Y), внимавах изрично да е споменато в статията и съответно в библиографията, че са приложени именно адаптираните от И. Паспаланов и Д. Щетински версии на съответните тестове.

По подобен начин, когато става дума за изследвания на потребността от постижение, винаги съм внимавала изрично да е споменато, че е използван тестът на И. Паспаланов, понеже в изследванията се използват и други тестове, дошли от руски език.

Библиографията е съставена хронологично. С теста EPQ се изследват личностните особености при спортсти от различни видове спорт и при студенти-спортсти от НСА. Също така се изследва влиянието на личностните особености върху спортното постижение, предстартовото състояние, оперативното мислене при спортсти,

самоконтрола и саморегулацията при спортисти, академичния успех при студенти, както и връзките на личностните особености с общата интелигентност, нагласите за агресивно реагиране, атрибутивния стил, социометричния статус, стиловете за разрешаване на конфликти, сензомоторните реакции. Екстраверсията и невротизмът са използвани при рандомизацията на фехтовачи за участие в ментален тренинг.

Подобно е приложението и на теста за изследване на тревожността STAI_Y – изследва се равнището на личностна тревожност при представители на различни спортове и при студентите от НСА, влиянието на личностната и ситуативната тревожност върху спортното постижение, саморегулацията и самоконтрола, атрибутивния стил, социометричния статус, оперативното мислене, мотивацията, дори връзката между ситуативна тревожност, ситуативна увереност и биохимични показатели. Изследва се повлияването на личностната и ситуативната тревожност под влияние на ментален тренинг и на обучение в Паневритмия.

По отношение на потребността от постижение, изследванията с теста на Паспаланов са много малко на брой. Освен в посочените по-долу 2 източника, тестът е използван и в няколко дипломни работи. Прилагането му показва, че той няма добра приложимост в областта на спорта, което наложи ориентация към прилагане на спортно-специфични тестове за изследване на мотивацията за постижение.

При съставянето на библиографията е проучен систематично сборникът „Личност, мотивация, спорт“, в който от 1994 г. се публикуват ежегодно статиите, базирани на докладите от ежегодните международни конференции, организирани от катедра „Психология, педагогика и социология“ на НСА „В. Левски“. Също така са проучени и сборниците от международните конгреси „Спорт, стрес, адаптация“. Включени са и статиите, чиито заглавия изпратиха техните автори в отговор на запитването ми, както и статии, намерени в интернет.

**Щетински, Д., Паспаланов, И. и С. Б. Айзенк (1984).
Българска адаптация на личностния въпросник на Х.
Айзенк. – Психология, № 5, 279-292.**

В дисертации:

1. Дашева, Д. Методика за прилагане на стресови въздействия в подготовката на баскетболиста. *Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „кандидат на науките“*; ВИФ, София, 1990

2. Желязкова-Койнова, Ж. – Стилове на психична саморегулация в ситуация на състезателно надмощие. *Автореферат на дисертационен труд* за присъждане на научно-образователната степен “доктор”, София, 2000
3. Савчева, Е. Влияние на менталния тренинг върху състезателната реализация при фехтовачи. *Автореферат на дисертационен труд* за присъждане на научно-образователната степен “доктор”, София, 2011

В статии:

4. Zsheliaskova-Koynova, Z. Some Personal Characteristics of Elite Orienteers. *Scientific Journal of Orienteering*, 1-2, 1991, p. 18–33
5. Zsheliaskova-Koynova, Z. The Relationships Between Different Personality Characteristics and Styles of Coping with Stress in Elite Orienteers. *Scientific Journal of Orienteering*, 1/2, 1993, p. 43 – 48
6. Zsheliaskova-Koynova, Z. The relationships between different personality characteristics and styles of coping with stress in elite orienteers. In: *Movement and sport - psychological foundations and effects*, Vol. 1 - "Motivation, Emotion, Stress". (Ed. by Nitsch, J.R. & Seiler), R., Sanct Augustin: Academia Verlag, 1993, p. 298 – 301
7. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Павлова, Л. Петров, Л. Грънчаров. Психология на доброволеца или особености на автоселекциониращата се извадка. *Спорт и наука*, 1995, 8 (притурка), стр. 48-52
8. Желязкова-Койнова, Ж. Взаимовръзка между личностни характеристики и особености на атрибутивния стил при ориентировачи с различна спортна квалификация. В: *Личност. Мотивация. Спорт*. Том 3, НСА Прес, С., 1997, стр. 18 – 25
9. Георгиев, М., Х. Стоянов. Влияние на типологическите особености на личността и тенденциите към агресивно реагиране върху предстартовото психическо напрежение. *Спорт и наука*, 1999, 2.
10. Желязкова-Койнова, Ж. - Взаимовръзка между личностни характеристики и стилове на саморегулация в ситуация на временно състезателно надмощие. В: *Спорт. Общество. Образование*. Том 3, НСА Прес, С., 2000, стр. 156-162
11. Zsheliaskova-Koynova, Z. Styles of Coping with Positive Emotions in Situation of Competitive Predominance. In: *In the Dawn of New Millennium. Proceedings of Xth World Congress of Sport Psychology*

- (Ed. by A. Papaioannou, M. Goudas and Y. Theodorakis), Christodoulidi Publications, 2001, p. 231-232
12. Желязкова-Койнова, Ж., К. Горбанова – Социометричен статус и личностни особености при състезателки по синхронно плуване. В: *Спорт. Общество, Образование.*, т. 4., Първа част, НСА Прес, С., 2001, 218-227
13. Желязкова-Койнова, Ж. – Личностни характеристики на спортисти-студенти от НСА (1986 –1999 г.). В: *Личност. Мотивация. Спорт.*, Том. 6, София, НСА Прес, 2001, стр. 31 – 38
14. Домуслиева - Роглева, Г. Взаимозависимост между типологичните особености и ниво на самоконтрол - насоки за оптимизиране на тренировъчния процес. - В: Спорт & наука, Приложение към брой 5, 2001.
15. Желязкова-Койнова, Ж. Ефективност на психичната саморегулация в ситуации на надмощие по време на състезание. В: *Спорт. Общество. Образование.*, Том 5, НСА Прес, С., 2002, стр. 201-208
16. Домуслиева - Роглева, Г. Взаимовръзка между типологичните особености и стиловете за решаване на конфликти при спортисти. В: *Спорт, общество, образование.* Т. 7, НСА, С, 2002.
17. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Савчева – Модел на взаимодействието между личностни особености, фактори на състезателната среда и състезателната реализация при фехтовачи (14-19 г.). В: *Доклади от III Международен конгрес “Спорт, стрес, адаптация”*, НСА-ПРЕС, 2004, стр. 127-130
18. Георгиев, М., И. Тошева, Г. Домуслиева-Роглева. Влияние на типологичните особености и източниците на мотивация върху академичната успеваемост на студентите. *Образоването в глобализация се свят*, ВТ, 2004
19. Желязкова-Койнова, Ж., Г. Божилов. Личностни характеристики и особености на оперативното мислене при висококласни волейболистки, В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 11, НСА Прес, С., 2006, стр. 64-73
20. Желязкова-Койнова, Ж., Г. Божилов. Личностни черти, интелигентност, оперативно мислене и спортносъстезателна ефективност на играта в защита при волейболистки. *Спорт и наука*, бр. 6/2007, стр. 31-40
21. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Савчева - Взаимовръзка между някои личностни характеристики и особеностите на състезателната

- реализация при фехтувачи (14-19 г.) В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 12, НСА Прес, С., 2007, стр. 232 – 245
22. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Савчева - Взаимовръзка между някои личностни характеристики и особеностите на състезателната реализация при фехтувачи (14-19 г.) В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 12, НСА Прес, С., 2007, стр. 232 – 245
23. Божилов, Г., Ж. Желязкова-Койнова – Факторна структура на личностно-интелектуални характеристики на висококвалифицирани волейболистки и игровата им ефективност в задна защита. В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 13, Втора част, НСА Прес, С., 2008, стр. 79-86
24. Желязкова-Койнова, Ж., В. Йорданов. Влияние на психологическия натиск върху вземането на решение и разрешаването на проблемни ситуации при баскетболисти. В: *Науката, образоването и изкуството през 21-ви век. Том 4,* Съюз на учените - Благоевград, Бл., 2010, 516-523
25. Савчева, Е., Ж. Желязкова-Койнова. Психологически особености на фехтовачите. В: *Личност. Мотивация. Спорт. Т. 16,* С., 2011, 180-198
26. Ж. Желязкова-Койнова, И. Върбанов. Влияние на мотивационни и темпераментови характеристики върху спортното постижение при хандбалистки. *Съвременни тенденции на физическото възпитание и спорта.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2012, 291-297
27. Zsheliaskova-Koynova, Z., Varbanov, I. Relationships between motivation, self-confidence, temperament characteristics, and sport performance in young handball players. Sport and Science, Extra Issue - Proceeding Book, XVI International Scientific Congress “Olympic Sports and Sports for All” & VI International Congress “Sport, Stress, Adaptation”, 17-19 May 2012, Sofia, 57-60
28. Zsheliaskova-Koynova, Z., Varbanov, I. Relationships between psychological, tactical, technical, and physical characteristics of young female handball players. In: "Women and Handball. Scientific and Practical Approaches". 2nd EHF Scientific Conference EHF, Vienna, 2013, p. 181-185
29. Ж. Желязкова-Койнова, В. Тодорова. Влияние на темпераментови характеристики, мотивация за постижение и психологически умения върху игровата ефективност при висококласни баскетболистки. В: Съвременни тенденции, проблеми и иновации

във физическото възпитание и спорта във висшите училища. Издателски комплекс-УНСС, 2014, 150-165

Щетински, Д., Паспаланов, Ив. (1989). Методическо пособие за работа с българската форма на въпросника за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър (STAY, Form Y). София: БАН – Институт по психология и Комплексна програма за изследване на човека и неговия мозък.

В дисертации:

1. Дашева, Д. Методика за прилагане на стресови въздействия в подготовката на баскетболиста. *Автореферат на докторандус*, София, 1990
  2. Желязкова-Койнова, Ж. – Стилове на психична саморегулация в ситуация на състезателно надмощие. *Автореферат на докторандус*, София, 2000
  3. Савчева, Е. Влияние на менталния тренинг върху състезателната реализация при фехтовачи. *Автореферат на докторандус*, София, 2011
  4. Червенкова, Л. Изследване на психофизическото въздействие на паневритмията. *Автореферат на докторандус*, София, 2012
- a. В статии:
5. Zsheliaskova-Koynova, Z. Some Personal Characteristics of Elite Orienteers. *Scientific Journal of Orienteering*, 1-2/1991, p. 18 – 33
  6. Zsheliaskova-Koynova, Z. The Relationships Between Different Personality Characteristics and Styles of Coping with Stress in Elite Orienteers. *Scientific Journal of Orienteering*, 1/2 1993, p. 43 – 48
  7. Zsheliaskova-Koynova, Z. (1993). The relationships between different personality characteristics and styles of coping with stress in elite orienteers. In: *Movement and sport - psychological foundations and effects*, Vol. 1 - "Motivation, Emotion, Stress". (Ed. by Nitsch, J.R. & Seiler), R., Sanct Augustin: Academia Verlag, , p. 298 – 301
  8. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Павлова, Л. Петров, Л. Грънчаров. Психология на доброволеца или особености на автоселекциониращата се извадка. *Спорт и наука*, 1995, 8 (притурка), стр. 48-52

9. Желязкова-Койнова, Ж. - Взаимовръзка между личностни характеристики и особености на атрибутивния стил при ориентирани с различна спортна квалификация. В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 3 (под ред. на Н. Попов), НСА Прес, С., 1997, стр. 18 – 25
10. Желязкова-Койнова, Ж. Взаимовръзка между личностни характеристики и стилове на саморегулация в ситуация на временно състезателно надмощие. В: *Спорт. Общество. Образование.* Том 3, НСА Прес, С., 2000, стр. 156-162
11. Желязкова-Койнова, Ж. Личностни характеристики на спортисти-студенти от НСА (1986 –1999 г.). В: *Личност. Мотивация. Спорт.*, Том. 6, София, НСА Прес, 2001, стр. 31 – 38
12. Zsheliaskova-Koynova, Z. (2001). Styles of Coping with Positive Emotions in Situation of Competitive Predominance. In: *In the Dawn of New Millennium. Proceedings of Xth World Congress of Sport Psychology* (Ed. by A. Papaioannou, M. Goudas and Y. Theodorakis), Christodoulidi Publications, 2001, p. 231-232
13. Желязкова-Койнова, Ж., К. Горбанова – Социометричен статус и личностни особености при състезателки по синхронно плуване. В: *Спорт. Общество. Образование.*, т. 4., Първа част, НСА Прес, С., 2001, 218-227
14. Домусчиева - Роглева, Г. Ниво на самоконтролиращи умения и тревожност при 14 -16 годишни хандбалисти. - В: Личност, мотивация, спорт. Спортът и личността. Книга 1, Pro Sport, 2001.
15. Желязкова-Койнова, Ж. Ефективност на психичната саморегулация в ситуации на надмощие по време на състезание. В: *Спорт. Общество. Образование.*, Том 5., НСА Прес, С., 2002, стр. 201-208
16. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Савчева. Модел на взаимодействието между личностни особености, фактори на състезателната среда и състезателната реализация при фехтовачи (14-19 г.). В: *Доклади от III Международен конгрес “Спорт, стрес, адаптация”*, НСА-ПРЕС, 2004, стр. 127-130
17. Желязкова-Койнова, Ж., Г. Божилов. Личностни характеристики и особености на оперативното мислене при висококласни волейболистки, В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 11, НСА Прес, С., 2006, стр. 64-73
18. Желязкова-Койнова, Ж., Г. Божилов - Личностни черти, интелигентност, оперативно мислене и спортносъстезателна

- ефективност на играта в защита при волейболистки. *Спорт и наука*, бр. 6/2007, стр. 31-40
19. Желязкова-Койнова, Ж., Е. Савчева - Взаимовръзка между някои личностни характеристики и особеностите на състезателната реализация при фехтувачи (14-19 г.) В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Том 12, НСА Прес, С., 2007, стр. 232 – 245
  20. Chervenkova, L., Zsheliaskova-Koynova, Z. (2010) Therapeutic Potentiality of Panorhythmy. In: *Panorhythmy: Fit, creative and social. Bulgarian recreation.* St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Turnovo, 59-65
  21. Савчева, Е., Ж. Желязкова-Койнова – Психологически особености на фехтовачите. В: *Личност. Мотивация. Спорт.* Т. 16, С., 2011, 180-198
  22. Петров, Л., Ж. Желязкова-Койнова, Р. Атанасов, П. Атанасов, Н. Заеков, А. Александрова, Л. Андреев. Биохимични и психологически показатели при моделиране на емоционален стрес при шахматисти. *Спорт и наука*, Извънреден брой 4, 2012, 36-44
  23. Домуслиева-Роглева, Г., Д. Павлов. Влияние на личностната тревожност върху мотивите за занимания със спорт. Спорт и наука, Извънреден брой, 2010, част II, Международен конгрес “Спорт, стрес, адаптация“, 2010, 411-416
  24. Zsheliaskova-Koynova, Z., Chervenkova, L. (2012). Effects of Panorhythmy learning on Personality Characteristics of Practitioners. Sport and Science, Extra Issue - Proceeding Book, XVI International Scientific Congress “Olympic Sports and Sports for All” & VI International Congress “Sport, Stress, Adaptation”, 17-19 May 2012, Sofia, 702-706
- Паспаланов, Ив., Щетински, Д. (1988). Конструиране и валидизация на българска скала за потребност от постижения. – Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски”, Книга - Психология, том 78, 29-54.**
- В статии:
1. Zsheliaskova-Koynova, Z. - Some Personal Characteristics of Elite Orienteers. *Scientific Journal of Orienteering*, 1-2/1991, p. 18 – 33
  2. Zsheliaskova-Koynova, Z. The Relationships Between Different Personality Characteristics and Styles of Coping with Stress in Elite Orienteers. *Scientific Journal of Orienteering*, 1/2 1993, p. 43 – 48

СПОМЕНИ НА ДИПЛОМАНТИ И ДОКТОРАНТИ НА ИВАН ПАСПАЛАНОВ

ЗА ИВАН ПАСПАЛАНОВ С БЛАГОДАРНОСТ

Мария Трифонова

Институт за изследване на населението и човека -
Българска академия на науките

В моменти, когато трябва да кажеш най-значими неща за уважаван и обичан човек, изпитваш разбирамо безсилie и трудност. Това е време на размисъл, на обръщане към себе си, време на равносметка, че такива личности, носещи силен заряд и енергия, променяща света, са единици.

В мислите ми той остава един от най-вдъхновяващите и влиятелни хора в моя живот, моят първи, най-голям учител и вдъхновител в науката. Респектираща беше както неговата ерудиция, посветеност в науката и академизъм, така и силата да създава, да споделя своя опит и вдъхновение с другите. Първото научно съобщение на студентска научна сесия, първата ми научна разработка, първото ми участие на конгрес беше с неговата подкрепа и под неговото ръководство.

Лекциите му бяха увлекателни, изказът - точен, ясен, а материята, макар и сложна, провокира още от самото начало интереса ни. Говореше свободно, аргументирано и наблюдаваше внимателно аудиторията, а погледът му беше проницателен и остьр, сякаш усещаше, ако някой дръзваше да се отнесе в своите студентски неакадемични вълнения.

Не помня точно през коя от четирите години на моето следване беше нашата първа лична среща, но не мога да забравя мястото й - библиотеката на Философския Факултет. Бях заровила нос в прашните и пожълтели картончета на каталога, силно напоени с миризмата на праха и книгите, натежали над изкривените от годините рафтовете. Влезе със своята енергична походка, ведър, целенасочен, леко забързан, и попита библиотекарката за една книга. Без да изчака отговора ѝ, се приближи до мен, поздрави ме по име и ме попита дали бих искала да се включва в изследванията, които прави. Изненада ме, не само че ме познава по име, но и със своето невероятно предложение, за което дори не можех да мечтая.

И така започнаха нашите срещи и първите изследвания, в които редом до него, се учех - от най-малките детайли на провеждането на изследването до съществените елементи в анализа на данните. Заредих се многобройни изследвания, като в началото започнахме с тест за академични постижения на ученици от няколко софийски училища, чиито резултати се сравняваха с тези на надарените деца от „необикновеното“ по това време училище в Горна Баня. Заедно ходихме и в 31-во училище, за да изследваме деца от началния курс с матриците на Рейвън, с теста на Торънс за креативност. По-късно продължихме и с ученици от горите класове с теста за тревожност, за екстравертност-интравертност, мотивация за постижения и др. Всеки път, преди да застанем пред децата, се уговаряхме как трябва да се представи инструкцията, колко важно е да се спазва всяка дума, как и кога да се раздадат и съберат тестовите бланки, как да се отчитат точно десетминутните интервали на задачите от теста на Торънс, как да се поощряват малчуганите, които се притесняваха от странното занимание.

Не си давах сметка, че така, лека-полека, стъпка по стъпка се уча на професионализъм, но знаех, че той е човекът, от който мога и искам да уча-окуражаваш, вдъхновяваш, но и критичен. Запознах се с първите термини от психометрията, научих за редица психоdiagностични инструменти, за първи път видях „американски“ тест за деца – Stanford – Binet - в едно малко кафяво дипломатическо куфарче. Дискутирахме как да се проведе валидизацията на теста за тревожност, което впоследствие стана тема на тезата ми, ръководена от него. Това беше нова тема и за самия него, но доколкото вече беше тръгнал по т. нар. „западен“ модел, следваше необходимите стъпки и се стремеше да въведе тези толкова важни изисквания, на които да отговарят съвременните тестове.

За мен ще останат незабравими споровете върху всяка дума от отпечатаните на циклостил въпросници, педантичното отношение към оформянето им, към дълбочината на анализите, които правеха с Д. Щетински. Благодарна съм, че станах съпричастна на техните дискусии, в които понякога дръзвах да изразя и своето, понякога различно мнение.

Започнаха семинарите в Пловдив и срещата с известни изследователи като Х. Айзенк, А. Рейковски, Д. Сиск, Е. де Бон и др. Това бяха срещи с големи личности, с достойни имена в психологията,

които ни зареждаха с идеите си и то във време на пропаганда и силна критика към т. нар. „западна“ психология и нейните представители. Това беше време на дълги разговори върху най-важните въпроси в психологията, които интересуваха всички – за ролята на наследствеността, за интелигентността и креативността, за личността и методите за нейното изследване, за влиянието ѝ върху когнитивните процеси и човешките постижения.

За жалост този светъл период трая твърде кратко за мен. Спечелих аспирантура в Москва и поех по своя криволичещ академичен път. След престоя ми в Женева трайно се насочих към психология на развитието, с интерес най-вече върху периода на ранното детство. Дори не предполагах, че един ден ще се изправя пред нелека научна задача, в решаването на която ще „активизирам“ отдалечения във времето опит, формиран с активното напътствие и участие на Иван Паспаланов – разработване на стандарти за ранно детско развитие за деца от раждане до три години, както и конструиране на български скрининг тест за деца в тази възраст. Мислех си как би реагирал, какво би ме посъветвал, с какво не би бил съгласен, ако можеше да е тук, сред нас.

Няма да е пресилено, ако кажа, че с цялата си личност Иван Паспаланов ми даде много силен заряд и провокира в мен търсещото, неутолимо желание да се изправяш пред нови и нови пространства в науката. Благодарна съм на съдбата, че имах възможността да се срещна и да се уча от такава светла личност.

В сърцето си винаги ще тая неимоверна благодарност към един от най-забележителните учени, към человека, който ме насочи и вдъхнови да се занимавам с това, което се превърна не само в професия за мен, но и едно от най-големите удоволствия в живота ми.

За автора:

Мария Атанасова-Трифонова, д-р по психология, главен асистент в Института за изследване на населението и човека към Българска академия на науките (от 2003 година) и хоноруван преподавател в Нов български университет (от 2004 година). След като завърши докторантурата в Москва през 1989 година, специализира в Израел, в Швейцария и участва в международната интердисциплинарна програма „Cognitique“ на Министерството на науката на Франция. Научните ѝ разработки са посветени на емоционалното развитие в ранното детство. Има повече от тридесет

публикации у нас и в чужбина и е отговорен и научен редактор на колективните монографии „Стандарти за ранно детско развитие и учене” „Развитие и учене в ранното детство” „ Скрининг тест за тригодишни деца”. Има участия в международни конференции по тези теми: COGSCI, EUROCOGSCI, конгреси на AERA, EARA, ECHA, в конференции на UNICEF, на ИИНЧ и други. От 2007 до 2013 ръководи четири научно-приложни проекти за ранното детство към УНИЦЕФ и МОН, като в тях са изследвани над 8000 деца от цялата страна. Автор е на МП по Психология на развитието към Нов български университет.

НЕЩО ЛИЧНО

Ели Михова

Изпращам снимка от абсолвентския бал на специалност "Психология", СУ "Кл. Охридски" - випуск 1982 г., който се състоя в Гранд хотел "София" /сега хотел "Радисън"/ на пл. "Народно събрание". На снимката са колегите от първата група по психология на личността, която Ив. Паспаланов организира /нешо като кръжок/.

От ляво на дясно са Ели Григорова-Михова /т.е. аз/, гл. асистент /по онова време/ Ив. Паспаланов, Теменужка Петрова, Пламен Цоков и Жанет Стойкова. Снимката е черно-бяла, но така беше в онези години. И четиридесетте бяхме много горди, че попаднахме в тази група, където освен всичко друго научих, че нещата трябва да се изпитват и проверяват по много начини. От него знам, че гаранция за успех е уважението към хората, с които работиш!

Четиридесетте от снимката бяхме дипломанти на Иван Паспаланов. В деня на защитата на дипломните ни работи, личното ми усещане беше за много силно притеснение /нормално е!/. За да ни успокои, той ни каза, че никой от изпитната комисия не е по-навътре в

тезата, която защитаваме, така, че ние сме в собствени води. Освен всичко, което съм научила от преподавателя и човека Ив. Паспаланов, тези думи са се запечатали дълбоко в паметта ми и с тях съм окуражавала собствените си деца и колегите, на които съм помогала при подготовката на техните дипломни работи.

N: 1013 -

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИВАН ГЕНЧЕВ ПАСПАЛАНОВ

ВЛИЯНИЕ НА НЯКОИ СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ФАКТОРИ

ВЪРХУ ТРУДОВАТА АКТИВНОСТ НА ЛИЧНОСТТА

Автореферат

на дисертация за присъждане на научната степен

"Кандидат на философските науки"

Официални рецензенти:

Проф. д-р Минчо Ст. Драганов
Ст.н.с., к.ф.н. Стефан И.Дончев

София - 1982 г.

За Еми
Макаш
1 а) 82.

По-късно, през същата година /13-14 октомври 1982 г./ участвахме с научни съобщения във Втория конгрес на психолозите в България, като моята тема беше "Взаимовръзка между някои страни на емоционалността и статуса на личността в групата. В това съобщение са дадени предварителните резултати от работата по въпросника за социално-ситуативната тревожност /CCT/, като част от изследванията върху скалата на Дж. Тейлър."/CCT/. Информацията е публикувана в сборника с материали от конгреса.

На 4-ти ноември 1982 г. присъствах на защитата на дисертацията на Иван Паспаланов за присъждане на научна степен "Кандидат на философските науки". Залата беше препълнена. Така беше и винаги, когато имахме лекции по психология на личността в 21-ва аудитория. Тези часове бяха истинско удоволствие. Към своите студенти Иван Паспаланов се държеше приятелски и с голямо уважение, както се вижда от автографа върху автореферата. Винаги търсеше нашето мнение. Спомням си, че по време на лекциите и упражненията, всички колеги участвахме като "експерти" в оценката на айтемите от българската версия на въпросника на Х. Айзенк. Иван Паспаланов зачиташе труда ни и заедно с Димитър Щетински, сякаш искаха да ни научат на всичко, което те знаеха. По-късно, при представяне на резултатите от работата по проблема за равнището на тревожност, той не пропусна да ни изкаже благодарност в публикациите в сп. „Психология“ бр.1/1979 и бр.2/1980. „Приятен дълг на авторите е да благодарят на студентите от кръжока по Психология на личността в Софийския университет за участието им в изследванията.“

Една от последните ми срещи с него беше на улицата и след моето "Здравейте, др. Паспаланов!", той с шеговито-сърдит тон ми отговори: "Ти няма ли най-после да ми кажеш "Иван", та ние сме колеги и приятели!". Е, не можах, защото както тогава, така и сега изпитвам невероятно уважение и респект към Човека, преподавателя, учения Иван Паспаланов!

Беше празник да се общува с Паспи, както го наричахме помежду си! Гордея се, че съм негова студентка и че съм имала възможността да работя с него!

За автора:

След дипломирането ми в Софийския университет съм работила като психолог в "Лаборатория по психология, социология и физиология на труда" към бившия комбинат в Кремиковци. През този период съвместно с лабораторията по психология към БАН /сега Институт по психология/, осъществихме редица научни изследвания, резултатите от които бяха изнесени на Национална научна конференция по качеството /и тогава се работеше в тази област/. Покъсно, за около година се занимавах с геронтология и работих в Пансион за стари хора в кв. "Дървеница" в София. От 1987 г. до 1999 г. работих в Авиокомпания "Балкан", като психолог - анализатор "Безопасност на полетите и Човешки фактор", където са осъществени социално-психологически проучвания и анализи в отделните звена на авиокомпанията във връзка с безопасността на полетите и разследване на авиационни събития. От 1999 г. съм инспектор в дирекция "Авиационна безопасност" в Главна дирекция "Гражданска въздухоплавателна администрация" към Министерство на транспорта, информационните технологии и съобщенията. Съчетавам и прилагам квалификацията си като авиационен психолог /член съм на Европейската асоциация по авиационна психология - EAAP от 2005 г., където съм сертифицирана като авиационен психолог и специалист по Човешки фактор, рег. № HFS037, съгласно критериите на Европейския съюз/ в преките си служебни задължения в държавната администрация и като преподавател по Човешки фактор във въздухоплавателните организации у нас. Участвала съм в множество работни семинари, международни и световни конференции, семинари, симпозиуми в областта на авиационната безопасност, разследване на авиационни събития и човешки фактор в авиацията.

ЗА БЛАГОРОДСТВОТО И ДУХОВНАТА СИЛА

Пламен Цоков

Трудно е да се пише за човек, който живее за теб самия в различни реалности. Спомените, без компромис, се борят помежду си кое е най-ценното, най-важното в отношенията с човек, който го няма в този свят. Питаш се дали това е приятелят, наставникът, учителят, ученият или като цяло – Иван Паспаланов.

Иван Паспаланов като гражданин:

Роден е в Стара Загора, в семейство с устойчиви възрожденски и религиозни традиции. В семейството си, както сам той твърди, се научава да бъде деликатен, вежлив, скромен и оптимистичен. За детството си ми е разказал, че се е чувствал щастливо обвързан с четенето на книги и желанието да спортува и да бъде сред другите деца.

Проблеми възникват при завършване на средното му образование, когато поради дискриминационни правила не му позволяват да кандидатства по някои специалности в СУ „Св.Климент Охридски“. Като причина се сочи „недостатъчна благонадеждност“ към системата от страна на рода му.

Иван Паспаланов не се отказва от мечтите си и през следващата година кандидатства отново и вече като „благонадежден работник“ е приет по избраната от него специалност. През тази година той работи като бояджия и за периода разказващ с много хумор и желание да работи за хора, които не биха могли да се справят с живота на друго поприще. Една от шегите беше, че е започнал да осъществява плановете си за всеки ден от годината да има по един нов чифт обувки.

Гражданската си позиция изгражда системно във Философския факултет на СУ „Св.Климент Охридски“. Забелязан е от своите преподаватели и оценен като търпелив, инициативен, акуратен и изключително работоспособен. Създава две кръжочни форми в областта на психология на личността и психология на развитието.

Гражданската позиция на Иван Паспаланов се затвърждава след завършване на образованието си. С присъщите си търпеливост, предвидливост и практичност той е в центъра на груповите взаимодействия с колегите си. Вече като асистент ненатрапчиво развива тези качества и в своите студенти.

По повод на един от известните ни философи и негова разработка той заяви: „Трябва да защитим Х от нападките на системата, защото много по-съществено е да защитиш в човек гражданина и тогава – учения.“

По ново време, след промените, изявяващо гражданска си позиция като зам.министър, отговарящ за висшето образование, в правителството на Димитър Попов.

Иван Паспаланов като учен и преподавател:

За всеки, който се е докосвал до неговата пленителност, на първо място ще се появи изисканото му чувство за хумор. Със своето остроумие той успяваше да насочи другите към промени в себе си и средата.

С Иван Паспаланов се запознах лично през далечната 1978 година, когато като преподавател ме покани да работя в екип, изследващ и идентифициращ надарени и талантливи деца и създаващ методи за работа с тях. Съвместната работа постави и основите на едно приятелство, което без да нарушава границите на академичните отношения, се задълбочаваше. В крайна сметка, под ръководството на Иван проведох изследванията и защитих дипломния си проект през 1981 година.

Иван, като харизматична личност, обучаваше студентите си на отговорност към науката, на методичност в работата, на израждане на собствено себеуважение. Студентите го харесваха поради неговата общителност, непредубеденост и способността му за промени. Разбира се, имаше и такива, които интерпретираха неговата гордост, свързана с личните му постижения, като надменност. Иван не беше egoцентричен и това го правеше желан партньор в общуването, душеприказчик, а когато е необходимо и професионален съветник.

Искам да спомена само някои от хумористичните му находки, в които се крие много опит и мъдрост. По повод на мое питане „не му ли е трудно да се справя с отглеждането на дъщеря им Мила в периода, когато съпругата му Елена Паспаланова подготвяше своята дисертация в Полша при К.Обуховски“ Иван отговаря: „Не е мъж онзи, който не подпомага партньора си, пък дори и той да го изпревари в професионалното си развитие“.

Като студент пишех твърде обстоятелствено. Незлобливо Иван се шегуваше: „Пиши, пиши Пламене и не се вълнувай. Не вярвай обаче, че онова, което пишеш ще бъде прочетено от другите“.

Иван беше много младолик. Това се ценеше особено от колегите от женски пол. При преподаването на психология в ВИТИЗ „Кръстю Сарафов“ името му се носи като синоним на ненатрапчива, но преластяваща с външния си вид и познания личност.

Като учен, Иван се изявяваше като продуктивен, експериментиращ, предприемчив и с поглед, вперен в бъдещето на психологията. Който се интересува би могъл да си направи библиографски справки. Аз искам да отбележа три посоки на експерименталните му изследвания. Това са проблемите, свързани с психодинамичните особености на личността, с мотивационната регулация, с емоционалната регулация и способностите на личността. Бих могъл много да разказвам за тази част от личността му, но ще се задоволя да заявя, че като изследовател Иван беше изключително прецизен, а изследванията - с висока прогностична стойност.

Негова е основно заслугата за създаване на Пловдивската ученическа академия. Това е проект, реализиращ се по посока на работа с надарени и талантливи деца. В рамките на този проект, незабравими за българската психологическа общественост ще останат семинарите по тази тематика, провеждани ежегодно в гр.Пловдив. Като течен научен консултант, Иван Паспаланов успя да привлече като гост-лектори учени като Х.Айзенг, Едуард Де Боно, Х.Плакроуз, Х. Мелхорн, Г.Мелхорн, асистентите на Пол Торънс и др.

Иван Паспаланов ще остане като водеща фигура в българската психология с написаното и установено от него в областта на психологията на личността.

За мен той е приятел, коректив на научните ми търсения и модел за книгата, която не написа, но имаше голямо желание да развие идеите си за възможните светове на личността. Като честваме неговата 70-та годишнина ще кажа, че животът му (доколкото се познавахме), премина като една голяма усмивка и една въздишка.

За автора:

След дипломирането си **Пламен Йоков** работи като психолог в Център за професионално развитие - Пловдив и училищен психолог. От 1985 г. до момента е преподавател в ПУ „Паисий Хиландарски“, където израства от асистент до доцент по възрастова и педагогическа психология. През 1989 г. прави специализация в Грузия. През 1997 г. му е присъдена образователната и научна степен „Доктор“. Докторската му дисертация е на тема „Мотивационни характеристики на Аз концепцията в младежка възраст“. През 2006 г. му е присъдено научното звание „Доцент“. Има издадени 7 монографии и учебни помагала, над 30 статии в специализирани списания, научни конференции и конгреси.

ДА БЪДЕШ ДИПЛОМАНТ НА ИВАН ПАСПАЛНОВ

Весела Банова

Да бъдеш дипломант на Иван Паспаланов е идентификация. Ако рамките на професионалните автобиографии не бяха винаги толкова клиширани и ригидни, бих изписала това редом с дипломата за магистър по психология. Винаги съм се гордеела с факта, че съм дипломантка на Иван Паспаланов. Гордея се и с всички негови дипломанти, повечето от които останаха в полето на психологията и са имена и колоритни фигури. Когато си мисля за тази своя принадлежност - към дипломантите на Иван - се чувствам сякаш съм завършила някакъв престижен университет, което ми дава усещане за принадлежност към общността на неговите възпитаници.

Срещата ми с Иван Паспаланов е щастлива среща. Какво означава това? Щастливата среща променя живота на субекта. Излизаш от нея променен, напуснал коловоза на статуквото и крачещ по пътя на собственото си желание.

В Софийски университет попаднах веднага след гимназията. Исках да следвам история на изкуствата, да ставам писателка и изобщо се отзовах в специалност "психология" случайно, само защото оценката ми по история от кандидат-студентските изпити беше по-висока. Не знаех точно какво искам, нито имаше нещо, което да ме вълнува особено. Просто си учех, така както си учех и в училище, като едно добро момиче, завършило гимназия със златен медал. Четях на руски и общо взето си мислих, че психологията определено е измислена от руснаци и те са казали всичко най-съществено в нея.

Така следването си течеше повече или по-малко монотонно до кръжока по "Психология на личността" и до лекциите на Иван Паспаланов. И тогава се случиха две важни неща: отвориха се вратите на психологията към света в моята глава. И за първи път чух да се говори официално за Фройд и психоанализата. Това, което тогава чух, но беше много важно е, че отвъд очевидните и измерими неща в човешката психика, има нещо друго, което не е леснооловимо, но което има огромно значение за това, което им се случва на човешките същества и което те си причиняват. Докоснах се до идеята и измерението на несъзнаваното.

Личността на Иван Паспаланов и общуването ми с него е оставило важни следи в моето развитие и в начина, по който аз правя нещата. Сега, когато пиша този текст, си мисля, че съвсем не е случайно,

че в зрялата си възраст аз срещнах лаканианската психоанализа и се чувствам добре, ориентирайки се от учението на Жак Лакан. Срещата и работата ми с Иван Паспаланов ми дадоха символични опори да знам коя съм и каква е моята стойност сред другите талантливи и забележителни хора в областта на психологията.

Отправната точка в този процес е, че Иван беше единственият по това време /времето на моето следване 1978-1983/, който отделяше време на студентите си. И не просто време, а такова присъствие и отношение, че през неговите очи студентката с ученическа психика, каквато аз бях, можа да се види достойна за уважение и да повярва, че има стойност и може да си намери място в тази нова и сложна област на човешкото познание "психологията".

По същото това време, за което става дума, отношението към психологичните тестове беше като към златното руно. Никой не ги беше виждал, а колективната фантазия беше, че ако се добереш до някой от тях, автоматично ставаш психолог. Иван Паспаланов беше човекът, преподавателят, който ни даде възможност не само да се докоснем до тези "митични тестове", но и да работим с тях.

Той си правеше труда и да ръководи летни стажове на студентите. И така покрай него се случи пъrvата ми жива среща с деца. Иван ми беше предоставил една полупроективна методика за оценка на негативните афективни нагласи на деца, която аз използвах по време на стажа си. Той също така ми намери къде да провеждам изследванията с децата и това беше бившия Пионерски дворец. Мисля, че тези първи интервюта с деца, посяха семенцето на последвалата ми голяма страсть към клиничната работа.

Когато по-късно попаднах в Онко-хематологична клиника за деца като първия психолог на тази клиника, аз разполагах единствено с този си клиничен опит и с всичко останало, което бях научила от Иван Паспаланов: да правя внимателно библиографски справки и литературни обзори - това ме ориентира в тази нова област на психологията, в която бях попаднала; да пиша изключително грамотни научни статии, което ми спечели симпатията на шефовете и те ми се довериха в работата ми с децата; и най-сетне, изправена сама и без предупреждение и подготовка пред страданието на родителите и мъдростта на фатално болните деца, да извадя картончетата на полупроективната методика от моя стаж и дипломна работа и да разговарям и слушам децата. Нещо, което по-късно се превърна в същината на моята професия.

Най-съществената промяна, която претърпях, благодарение на Иван, беше писането и защитата на дипломната ми работа. Не можех да измисля нищо сама, чаках той да ми каже какво да пиша и какво да правя. Той прояви огромно търпение. При една от поредните консултации, на които аз отново не бях напреднала особено с формулиране на собствени мисли в писмен вид, той ми каза просто да пиша и че е крайно време да се разделя с ученическата си психика и очакването учителят да ми казва какво да правя. Това беше повратен момент. Освен това за статистическата обработка ме изпрати при Енчо Герганов, което беше друга страховта среща. И по същия начин Енчо търпеливо ме чакаше и обясняваше, докато накрая проумях двуфакторния дисперсионен анализ и си служих с това умение в дългите години на разнообразния ми професионален път.

Когато се дипломирах, Иван ме наಸърчаваше да се захвани с някаква изследователска работа. Аз обаче се втурнах с всички сили към практиката и започнах работа в Научния институт по педиатрия. И тогава започнаха семинарите в Пловдив, които Иван Паспаланов организираше заедно с Левчо Здравчев. Там се събираха неговите дипломанти, други чудесни бивши мои преподаватели и настоящи колеги. Идваха гост-лектори, които познавах от книгите, и чийто имена ми звучаха като на божества. Атмосферата на тези семинари беше невероятна. Това беше едно пространство, абсолютно различно от всичко, което познавах като преживяване в професионалното си формиране до тогава. И сега, когато вече повече от 15 години организирам семинари, които са отворени за всички, които имат желание и около които бавно, но сигурно се изгражда Българско общество за лаканианска психоанализа, си мисля за семинарите в Пловдив на Иван Паспаланов. Благодарение на него за мен думата "семинар" е означаваща, която облича в смисъл и значение идеята за свободно и творческо пространство, пространство за споделяне и търсене, за задаване на въпроси и за намиране без натиск на място сред останалите хора с подобни интереси.

Благодарение на Иван срещнах издател, с когото измайсторихме в началото на 90-те години на миналия век първото родителско списание в България "Магазин за родители". Според мен то беше чудесно и неговото съставяне и изписване заедно с журналистката Елена Никлева, беше невероятен опит. Всички останали родителски списания се появиха години по-късно. И всичко това се случи по време на отпуска ми по майчинство. Беше вълнуващо и някак си преживях 4-те години у дома без да страдам, че професионалното ми развитие е прекъснато или изостава.

Едва ли е възможно да спомена тук всички моменти, свързани с Иван Паспаланов, които не само са белязали професионалното ми развитие, но по някакъв начин са се превърнали във важни означаващи, които са ме водили в моя човешки път.

Иван Паспаланов беше светъл ум, човек с много енергия, който даваше и се раздаваше, който споделяше не само знанието, но и желанието си. Той самият беше школа. Гордея се, че съм белязана от срещите и работата си с него. Надявам се, че в професионалния си път нося искрица от светлия дух на този голям човек и успявам да го предам на тези, които са около мен, които се учат от мен, които работят с мен.

За автора:

Весела Банова, клиничен психолог, психоаналитик, доктор по социология. Професионалният път на **Весела Банова** я отвежда първо в Научния институт по педиатрия (1983-1992), а после в Националния Център по Хигиена, Медицинска Екология и хранене (1992-2001), където работи по ранно детско развитие, психомоторни практики и детскo психично здраве. Специализира във Франция, Белгия и Холандия. От 2002 до 2008 г. е заместник председател на Държавната агенция за закрила на детето, а от 2008 до сега е член на Експертната група за борба срещу трафика на хора към Съвета на Европа. През 2012 г. защитава докторска дисертация на тема: "Социални политики за закрила на децата в рисък". През 1998 г. започва цикъл от програми за продължаващо обучение на персонала в институциите за деца «Да растеш без родители» и «Детето и неговите симптоми», осъществявани в сътрудничество с Интердисциплинарен център за детето към Фройдистко поле и Школа на фройдистката кауза, Франция, и Медико-педагогическия институт в Куртил, Белгия. По своята същност тези програми са клинични и в тях участват специалисти с помагащи професии, работещи в сферата на закрила на децата в рисък. Те представят случаи на деца, юноши и младежи, за които се грижат и които имат прояви на психично страдание, най-често маскирани в термините на "умствената изостаналост" и "делинквентността". От срещата на социалното поле в България с фройдисткото поле се появява школата Българско обещество за лаканианска психоанализа, на която понастоящем Весела Банова е председател. Също така В. Банова е председател на Национална мрежа за децата, която обединява над 120 правозащитни организации, работещи за каузата на добруването и благосъстоянието на децата и е зам.-председател на Българска асоциация по психотерапия.

В КРАК С БЪДЕЩЕТО

Живка Желязкова-Койнова

Спомени за Паспаланов като преподавател

Иван Паспаланов ми направи силно впечатление още от първия час при него със своята ерудиция и с широтата на психологическите си знания. Често се случваше да спомене нещо, свързано с психологията на познавателните процеси или с друга дисциплина, която бяхме изучавали, и да ни попита какво знаем по въпроса, след като сме изучили съответния предмет. Аз, пък и другите колеги, се чувствахме безпомощни и засрамени в такива моменти, защото трябваше да си признаем, че не сме и чували от предишните преподаватели за изследванията, които той споменаваше. Тоест, той познаваше в дълбочина не само своята учебна дисциплина, но и останалите раздели на психологията, които изучавахме в университета – имаше много широка психологическа култура. На времето това ни се струваше естествено, но сега от перспективата на времето и обогатена с опита на университетски преподавател, мога истински да го оценя като едно наистина рядко явление (уви!) дори и сега, в епохата на интернет.

Това може да се обясни и с факта, че той знаеше много добре английски език, което изглежда беше рядкост сред преподавателите ни в ония години. Това му даваше възможност да следи съвременната „западна“ психология и съответно да ни я преподава. Като се замисля сега, ние учехме теории и концепции, които се бяха появили в същото десетилетие и дори в последните 5 години. Специално по психология на личността ние бяхме в крак със знанията на световно равнище и след като завършихме, продължихме да надстрояваме. Това звути много естествено, но всъщност беше изключение за тогавашното равнище на университетско знание.

Той знаеше много неща, но същевременно и изискваше много от нас. Спомням си, как постоянно ни задаваше въпроси на упражненията, а пък ние се страхувахме да говорим. Предполагам, за да не се изложим пред него и пред колегите. Или поне това ми казваха колеги, когато сме обсъждали този въпрос. Нещата стигнаха до там, че той ни заяви – „Като не искате да говорите, ще пишете!“ и направи контролна работа. Спомням си, че трябваше да сравняваме концепциите за мотивацията на Леонтиев и Обуховски. Лично аз се чувствах доста изгубена в теорията (и особено във фразеологията) на

Леонтиев, така че бях сюрпризирана от отличната оценка, която получих. Фактически това първо контролно по психология на личността завърши с много голям брой отлични оценки. Той ни каза, че бил се изненадал приятно, дето наистина нещо научаваме – което е трудно да си проличи, когато студентите си мълчат. Не мога да си спомня за друго контролно, така че може би целта в случая наистина е била да се развържат езиците, като с помощта на високите оценки се преодолеят страховете и лошият навик на пасивност в часовете.

Спомням си огромния конспект с множество подвъпроси към основните теми и с над 100 източника – статии и книги. Спомням си, че бях успяла да изчета почти всички източници, с изключение на няколко неоткривани статии, и наистина се беспокоях, че не съм положила достатъчни усилия да ги намеря отнякъде. Изпитът по Психология на личността беше уникален – и досега не си спомням да съм била изпитвана по подобен начин от друг преподавател. Паспаланов ни каза да си носим всички източници, които искаме, по време на изпита и да си ги използваме. Също така заяви, че това е по-скоро за успокоение, защото няма да имаме време да търсим нещо, което не сме знаели дотогава. Действително, бях си занесла няколко тома, вкл. на споменатия вече Леонтиев, но така и не остана време да ги разгръщам (пък се оказа, че и не чувствам такава необходимост). Някои колежки бяха домъкнали цели чанти с книги на изпита, но също не забелязах някой да ги разгръща... поне докато аз бях там. Също така, Паспаланов ни беше заявил, че ако имаме някаква творческа идея, може да я развием като втори въпрос на изпита. Аз така и направих, като развих идея за строежа на самосъзнанието по аналогия на описанието на управлението на един Московски театър, намерено в книга на М. Булгаков. Той хареса тази идея и за мое учудване ме насочи за доразвиването ѝ към изследванията в областта на невропсихологията (Л. Мавлов) - още един пример за широтата на неговите знания. Този начин на изпитване определено ми импонираше, защото можех да изявя силните си страни (които тогава възприемах като оригиналност и креативност). Сега като се замисля, този начин на изпитване – с творчески въпрос, - дава възможност да се оцени горната граница на знанията на студента. Да се види как действа студентът при срещата с непознатото, как прилага знанията си, как разсъждава, измисля и твори. За разлика от този подход, повечето от останалите ни преподаватели се ровеха предимно из долната граница от знанията на студента – а именно, дали знаем дефинициите и класификациите на понятията.

Вече като университетски преподавател, винаги ме е гнетяло превръщането ни в пъдари и стражари, които да бдят някой да не препише по време на изпита. Сега в някои потоци изпитвам по подобен на паспалановския начин – студентите представят (а напоследък сътворяват по време на изпита) свои собствени програми за психологическа подготовка, за повишаване на мотивацията на учениците и пр. Така лесно може да се оцени нивото на знанията и разбирането на студентите, както и умението им за прилагане на знанията в практиката. За тези изпити казвам същото на студентите – да си носят каквото искат материали по време на изпита и да видим как точно ще ги използват.

Спомени за Паспаланов като учен и като научен ръководител

Спомням си, че някои състуденти работеха с Паспаланов още от първи курс – когато се обяви работата на кръжока по психология на личността. Аз не се включих, защото той искаше да работи с хора, които знаят западни езици (а аз по това време не знаех нито един западен език до степен, че да мога да чета научна литература). Може би не трябваше това да ме спира, но все пак се поддадох на това ограничение. Обаче дойде 5-ти курс и трябваше да се ориентираме към избор на тема за дипломна работа. Запитах се кой преподавател бих избрала за научен ръководител и единственият отговор, който ми изплува, беше Паспаланов. Представих му някакъв сложен проект за оценка на хармоничността на творческата личност, той го оцени положително като цяло, но разбира се, заключи, че е твърде общ и твърде сложен като намерение за студентска дипломна работа, така че ми предложи да работя в същата тематична област, но да изследвам особености на личността при ученици с творчески изяви.

Замисълът на изследването беше да се изследват редица особености на личността при ученици с творчески изяви – мотивация за постижение, локализация на контрола, Аз-образ (реален, идеален и нормативен) и самооценка, ценностни ориентации. Спомням си, че направихме и специална анкета с индикатор на активността (разработен в института за младежта), данните от която анкета така и останаха необработени. Заложихме значително повече променливи, отколкото след това влязоха в дипломната работа. Изследването обхвана ученици от 3 столични средни училища и един техникум (по индустриална химия). Изследваха се като контролна група и ученици от същите класове и училища, но без творчески изяви. Наличието на

творчески изяви се оценяваше от експерти – учителите на съответните класове. Общо изследваните лица надхвърлиха 150 души.

Докато провеждах изследванията, много ме впечатли как директорите и учителите посрещаха напълно непознат човек – студент, - с уважение и доверие, защото е дипломант на Иван Паспаланов. Позволиха ми да наруша нормалното протичане на часовете (фактически цял учебен час отиваше за изследването) и не недоволстваха, че нарушавам учебната им програма. Общуването ми с учителите показва голямото им уважение към Паспаланов, който чувстваха не като никакъв надут университетски преподавател, а като съратник и колега, който напълно ги разбира и прави важни неща, за да подпомогне тяхната работа. Учуди ме и с колко много директори и учители той поддържаше тесни контакти: въпросът беше кои точно от многото възможни училища да посетя (в които има повече ученици с творчески изяви, с които се работи). Често срещано явление при университетските преподаватели е да се затворят в академична кула от слонова кост и да наблюдават със снизходжение там от високото практиката, пазейки от омърсяване прекрасните си теории. Нищо по-далечно от стила на Паспаланов – като екстраверт той поддържаше контакти със стотици директори, учители и други практици, като правеше много за позитивното изменение на реалността. Например, той наложи създаването на институцията на училищните психологи. Той наложи и идеята за провеждането на ежегодните семинари „Новости в образоването“ в Пловдив, където можахме да се срещнем със световноизвестни психологи и педагози от цял свят. Той създаде няколко научни и изследователски центрове в страната, в които работеха негови бивши дипломанти. Аз знаех за групите в Стара Загора (той самият беше от Стара Загора), в Пловдив и, разбира се, за групите в София.

Нищо чудно, че работата по толкова много проекти и с толкова много хора довеждаше до забавяне на темповете на неговото формално професионално развитие. Докато бях студентка, присъствах на защитата на дисертацията на Паспаланов. Тогава той беше на 40 години. За голямо мое учудване, повечето изказвания бяха не по темата, а от типа „Най-сетне, накани се!“, „Отдавна ти беше време!“ и пр. Странно как стилът на ръководителя повлиява студента – аз самата също защитих дисертация на почти 40 години. Обаче в неговия случай може да е имало и други причини, например политически, за които аз не съм се догаждала тогава.

Паспаланов имаше няколко души-дипломанти от нашия курс – 5 на брой. Като се има предвид колко малки бяха курсовете в тези години, може да се каже, че той беше най-популярният преподавател. Обикновено беше много зает и нямаше много време за консултации, но понякога се засичах в кабинета му с други дипломанти и тогава той се отпускаше и ни даваше по-общи съвети „за живота“. Спомням си как ме слиса един ден, като ни беше съbral с Катя Стойчева и Марина Вълова и ни обясняваше колко е лесно да се напише научна статия – „Сядаш вечерта на пишещата машина с една водка и на сутринта статията е готова“. На нашето смятане той отговори с „Вие твърде много четете – спрете да четете и започнете да пишете!“. Трябва да призная, че съветът му беше много правилен – по това време университетите развиваха предимно ориентацията към натрупване и възпроизвеждане на знания, а дисциплини като „академично писане“ не бяха дори известни. Считаше се, че ние студентите и младите научни работници сме твърде невежи в сравнение с истинските учени и преди да започнем да творим, първо трябва да се информираме наистина добре в съответната тематика – да седнем в библиотеките и да четем, четем, четем..... Разбира се, липсата на инструменти за подпомагане на научния труд (като например компютри и програми) също допринасяше за проблемите с научното творчество. Например, данните от вече споменатата дипломна работа нанасяха на ръка в една огромна таблица от слепени няколко карирани листа, а след това внасяха в модерната германска елка (малка изчислителна машинка с добавени статистически функции). Една грешка към края на редицата от 40 числа – и трябва да започна внасянето отначало. С над 100 променливи, всяка от които се смяташе поотделно за 4 групи, за да се построят ранговите редици и да се направят след това съответните сравнения между отделните групи, тази дипломна работа изискваше няколко месеца смятане и повтаряне на изчисленията за проверка. Съответно и коефициентите, показващи статистическите различия между групите, а също и коефициентите на корелация (линейна или рангова) трябваше да се пресмятат по съответните формули на ръка с помощта на споменатата елка. И това само за една дипломна работа, а какво остава за истински големите изследвания, обхващащи стотици изследвани лица.... Така или иначе, ориентацията към научно писане и завършване на изследователската работа не беше особено застъпена сред колегите ми. Спомням си, че с още 4 колеги правихме в трети курс едно изследване на интелектуални и личностни показатели в английската гимназия (където ни пуснаха отново с препоръката на

Паспаланов). Данните от това изследване още не сме обработили докрай... Също така, все още не съм публикувала всички резултати от изследването за дипломната си работа – само част от показателите (обединени с данните на Катя Стойчева). Като цяло мога да кажа, че завършването на проектите е моя слаба страна, а също и на много бивши колеги. Така че неговият съвет беше много уместен и навременен (навярно лично изстрадан), но ние не бяхме в състояние в този момент да се възползваме от него и да направим съответните корекции в поведението.

Резултатите от дипломната ми работа, макар и непубликувани, имаха обаче своето влияние върху работата на учителите с учениците. Паспаланов поиска от мен да пресметна резултатите за всяко училище поотделно (пак усреднени за същите онези 4 групи), а също така да подготвя таблици с резултатите от изследването на всеки ученик поотделно и средните по отделните групи по всеки от изследваните показатели. Той ги използва, за да извърши консултации на учителите и учениците във всяко училище, взело участие в изследването – и това само няколко месеца след извършване на изследването. Така че в това отношение проектът ни намери своето практическо завършване и реализация. Като се замисля, този завършек е в точната противоположност на практиката тогава, а в много случаи и сега – а именно, статията се публикува, а практиците (учители, треньори и пр.) така и не получават никаква полза за конкретната си работа от съответното изследване.

Няколко думи за мен самата:

Казвам се **Живка Тодорова Желязкова-Койнова**, родена съм на 19 септември 1961 г. в Ямбол. През 1979 г. завърших с пълно отличие гимназията с преподаване на чужди езици (тогава гимназия с преподаване на руски език) „В. Карагьозов“. През лятото на същата година ме приеха за студент в специалността „Психология“ на СУ „Кл. Охридски“. Завърших семестриално през 1984 г. с отличен успех и се дипломирах през януари 1985 г. Това забавяне с няколко месеца се получи поради тогавашния начин на провеждане на практиките – в района по местоживееене (група колеги, сред които и аз, трябваше да бъдем 3 месеца на стаж в Бургас). През това време нямах възможност да работя по дипломната си работа, така че се наложи да направя изследването си през есента. Научният ми ръководител беше Иван Паспаланов, а темата на дипломната ми работа - „Аз-образ, ценностни

ориентации и локализация на контрола при ученици с творчески изяви“. Защитих дипломната си работа през януари 1985 г. с отличие. Същевременно завърших и факултета за подготовка на лектори.

Няколко месеца по-късно – на 4 април 1985 г., - се явих на конкурс за асистент по психология във ВИФ „Г. Димитров“ заедно с още 11 кандидати. Спечелих този конкурс с много убедителна разлика – 1.50 бал пред следващите две кандидатки, - но не бях назначена. Академичният съвет назначи друга кандидатка, която беше на 37 г. (тогава се допускаха кандидати до 35 г.), но беше „партиен другар“ и допусната до конкурс със специално разрешение на министъра. Така че трябваше да почакам да се обяви през лятото на същата година нов конкурс в същия институт, да кандидатствам наново с още 9 кандидати, и да спечеля и този конкурс. Така бях назначена първо за хоноруван асистент, а от ноември 1985 г. - и за асистент по психология в катедрата „Психология и педагогика“ при ВИФ. Защитих дисертация през 2000 г. Научен ръководител ми беше проф. Н. Попов. Темата на дисертацията ми беше „Стилове на саморегулация в ситуация на състезателно надмощие“. В случая ставаше дума за ситуацията по време на спортно състезание, в които спортистът (или отборът) води убедително, но в крайна сметка губи надпреварата. Кръгът на научните ми интереси включва спортна психология, педагогическа психология, психология на личността, психологическо консултиране, психология на интелекта, психология на творчеството, психотерапия (предимно краткосрочна ориентирана към решенията психотерапия), а напоследък (в последните 10 години) - позитивна психология и психометрия.

Издала съм повече от 100 научни статии и 3 книги – „Приложение на ориентирания към решения подход за повишаване на спортните постижения във висококласния спорт“ (1997), „Практикум по възрастова психология. Част I. Детство.“ и „Практикум по възрастова психология. Част II. Юношество.“ (2002).

Ръководила съм 6 дипломанти и 3 докторанти. Основната ми цел като научен ръководител е да помогна на студента да развие собствения си стил и да извади на бял свят своеобразието си, своята неповторимост.

През изминалите 30 години съм работила като спортен психолог и психолог-консултант със стотици спортсти и треньори от различни спортни клубове и спортни федерации. В този практика много ми помогна подготовката ми в областта на психотерапията и

психологическото консултиране. По време на следването си се обучавах в Колегиума по психотерапия под ръководството на доц. А. Алексиев. Учих се от изтъкнати колеги като Женя и Румен Георгиеви, Филип Димитров, Александър Маринов, Никола Атанасов и много други. Две години бях ко-терапевт и се обучавах под ръководството на Никола Атанасов в Градския психодиспансер - София. По-късно, през 1993 г., започнах обучението си в краткосрочна ориентирана към решенията индивидуална психотерапия под ръководството на А. Кършутски, което продължи 2 години. Считам, че независимо от специалността и специализацията си, всеки психолог трябва да премине обучение за практическа работа – например, с деца, юноши, родители, учители, треньори и пр. Основната моя критика към моето университетско образование е, че завършихме, подгответи в общи линии единствено за преподавателска и научна работа – без никакви практически умения. Ако не беше допълнителното образование, което група колеги си организирахме допълнително – участия в тренинг-групи и в Колегиума по психотерапия, - ние бихме били много затруднени в професионалната си реализация.

НА ИВАН ПАСПАЛНОВ С УВАЖЕНИЕ И ОБИЧ

Жулиета Милушева

И тогава, през 1992 година, и сега, първата мисъл и болката си остават - че си отиде твърде рано и оставил незапълнено огромното пространство на интереса му към модерната психология и ентузиазма му да работи със студенти и млади психологи. Неговото влияние за израстването на една голяма група студенти от нашия випуск като реализирали се психологи е безспорно. Доцент Паспаланов започна с нас превода и стандартизацията на личностовия въпросник на Ханс Айзенк за тревожността, давайки ни отрано възможност да разберем смисъла на психологията като проложна наука. Чрез международната конференция в Пловдив в областта на образованието той също се стремеше да изгради мост към най-новаторското мислене в света. Грижата и индивидуалният подход на доцент Паспаланов към всеки от нас бяха удивителни, като се има предвид колко беше зает. Когато в четвърти курс дойде време за дипломна работа, аз вече бях омъжена и с едногодишна дъщеричка, която живееше с нас в Студентския град и се чувствуваше у дома си из коридорите и залите на СУ. Със студентско лекомислие аз не си давах сметка какво ме чака, но той беше обмислил, че е най-добре да направя теоретична разработка и така се роди темата на дипломната ми работа за концепта на Карл Роджърс за идентичността, отразен в различните му разработки. Искрената радост на доцент Паспаланов, когато през 1992 година приеха доцент д-р Катя Стойчева и мене за първото ми международно участие в международната конференция „Деца в риск“ в Норвегия, ни учеха на човечност и етично отношение към науката и колегите, което за мен е най-важният резултат от едно добро университетско образование. През 1994 година в Института по Психиатрия в Лондон имах възможността да се срещна с професор Ханс Айзенк и да му разкажа за доцент Паспаланов и нашата ентузиазирана група от Софийския Университет.

В единадесетте публикации, които имам, не съм използвала директно методики, разработени от доцент Паспаланов, но мисленето ми в изследвания като „За и против съобщаването [и адекватното обяснение] на диагнозата на деца в онкохематологичното болнично отделение“ (1992), изследването на психологическия риск, свързан с високата личностова тревожност на деца с Диабет 2 в Япония (1994) и необходимостта от адекватна информация и подход на медицинския персонал в детските болници в България, за да се намали тревожността

на детето в болнична обстановка (1992) определено са повлияни от ранната ми съвместна работа с доцент Паспаланов, който винаги ще е в спомените ми с много обич и благодарност.

За автора:

Жулиета Димитрова Милушева, LPC, Ed.S., NBCC, дипломант на доцент д-р Паспаланов, выпуск 1979/1984. Професионалното ми развитие започна по разпределение като преподавател по психология в СПТУ „Антон Иванов“ (1985-1989) и продължи във ВМИ Пловдив, където започнах работа като научен сътрудник по детскa психология (1990-1994). Специализирала съм в Института по психиатрия в Лондон с ръководител професор Уилиям Юл по европейска програма ТЕМПУС и в Националната детскa болница на Токио под ръководството на президента на болницата професор Кобаяши и професор Матсui по програма на японското общество за развитие на науката. През 1995 г. След тригодишно обучение в Медицинска Академия, София, придобих специалност по детскa медицинска психология с държавен сертификат за практика като детскa клиничен психолог. През същата година факултетният съвет на ВМИ Пловдив взе решение за избора ми като старши асистент по детскa клинична психология към катедра Педиатрия на ВМИ Пловдив.

От 1995 година живея в САЩ и работя в психиатричния център на град Александрия, Вирджиния. Притежавам лицензи за психотерапия и клинична диагностика в град Вашингтон и щатите Вирджиния и Мериленд, като лицензът за Вашингтон бе издаден изцяло въз основа на дипломата от Софийския Университет и дипломата за специалност по медицинска психология от Медицинска Академия, София. Специален интерес в работата ми представляват областите на етиката на клиничната работа, ролята на културологичната и лингвистична компетентност за ефективната работа с пациенти и мениджмънт и лидерство при управлението на психиатричните служби.

НЕ СПОМЕН, А ЖИВОТ

Катя Стойчева

Специалност психология беше първият ми избор, когато кандидатствах в университета. Днес психологията е една от най-привлекателните и популярни университетски специалности, но тогава, в далечната 1979 година, това не беше обичаен и очакван избор, особено за отличничка от френската гимназия ... „И какво ще работиш, след като завършиш?“ И аз нямах отговор на този въпрос, но това нямаше значение – нещата все щяха да се наредят. Важното беше, че бях открила какво ме привлича, какво ми е интересно и желая да уча през следващите пет години. За мое щастие, когато започна годината и се запознах с колегите, разбрах, че и за много от тях психологията е била първи или втори избор и че аз не съм сама в предпочтенията и интересите си. Дали заради това или заради всичко друго, но от университета ми останаха прекрасни приятелства и надеждни професионални партньорства.

Е, тъкмо в ученето се сблъсках и с първото разочарование: през първата година на обучение в университета нямахме психологически курсове. И докато си страдахме, мълчаливо или не, животът взе нещата в свои ръце и гл. ас. Иван Паспаланов направи кръжок по психология на личността. Не помня подробностите по създаването му, но помня как започнаха сбирките му. Беше интересно и вълнуващо - най-сетне психология! – участваха и колеги от горните курсове, а след всеки доклад имаше дискусия, която Паспаланов водеше с най-сериозно отношение и към науката, и към колегата – студент. С две думи – академична атмосфера. Следях представянията на колегите преди мен и активно се подготвях за моето. И когато този ден дойде, оказа се, че Паспаланов няма да може да присъства. Точно на моето представяне! Бях истински разочарована. Той, разбира се, беше направил необходимото сбирката да се състои и беше помолил Панайот Рандев – колега от по-горен курс, да го замести. Панайот също се беше отнесъл отговорно към задачата и се беше подготвил за темата. (Помня я, разбира се – биологичното и социалното в човека). Панайот започна с кратко въведение, което продължаваше ли, продължаваше и не само че разказваше основни неща, залегнали в доклада ми, ами и показваше книгите, които специално беше потърсил и донесъл (същите, които бях ползвала и аз). Седях и слушах ужасена, че той ще представи целия ми доклад. Когато най-сетне свърши и дойде моя ред, беше останала една

неспомената от него книга, която аз да разгледам, и една незастьпена теза, която да разгърна. Прочетох си доклада, имаше и дискусия, но не беше същото...

Днес си спомням с усмивка за тази случка, но тогава бях потопена в преживяванията. Всъщност, спомням си за всичко това с широка усмивка на лице, защото, като се погледна отстрани, мога да разпозная не един и два красноречиви индикатори на потребността от постижение! С емоции или без, остава фактът, че благодрение на Иван Паспаланов и на кръжока по психология на личността направих първата си самостоятелна научна разработка по психология на 20 години. Вярвам, че това е определило по-нататъшния ми път по един недвусмислен начин, без дори и да го осъзнавам.

За мен и моите колеги обучението по психология започна не със запомняне и повторение, а чрез срещи с личности и идеи и участие в изследвателска дейност. Така и продължи, поне за мен – в активно сътрудничество с Иван Паспаланов и с работа по различни проекти. Заредиха се и други първи неща: първите чуждестранни списания по психология, които реферирахме като част от практиката ни по психология (прекарвах часове в Народната библиотека, попивайки всичко – от темите и подходитите до начина на писане и представяне на материала); първото ми участие в емпирично изследване – адаптацията на личностовия въпросник на Ханс Айзенк (тогава моите близки и родници най-сетне видяха какво правя – разнасям тестови бланки и моля хората да отговарят на разни въпроси). Беше истинско, беше интересно, беше развиващо и формиращо.

Може би и заради това лекциите по психология на личността заемат най-малко място в спомените ми. Помня, че бяха наститени с материал, който не винаги разбирахме докрай и изцяло, а Паспаланов беше взискателен преподавател и колкото и да се бях готвила, пак бях притеснена на изпита – точно тук и сега не можех да не се представя добре!

Така изминаха четирите и половина студентски години, през които аз постепенно и някак неусетно придобивах чувство на сигурност и доверие в себе си, в психологията и в съвместната ни работа. В психология на личността вреще и кипеше научен живот и приобщаването към него беше уникалната форма на обучение, до която имахме достъп благодарение на Иван Паспаланов. И днес се

улавям да казвам на студентите си неща, които съм чула от него или съм научила в съвместната ни работа. Той умееше да създава хоризонти и да очертава перспектива, включвайки те в мрежа от хора и проекти, и се отнасяше към теб по начин, който ти вдъхва увереност. Това беше уникалната способност на личността Иван Паспаланов – да се отнася към теб така, че ти – студентът, който се учи от него, да се чувстваш добре в това общуване, защото си зачетен като индивид и личност; не да се чувстваш смазан под тежестта на изискванията на авторитета, а да изпитваш удоволствие от съвместната работа и полаганите усилия за изпълнението на задачите. Това, както и силата на духа, която ти позволява да бъдеш човек с всичко човешко и да позволяваш това и на другите, създаваше неповторима атмосфера на взаимно уважение и липса на формалност. А чувството му за хумор беше пословично.

Тази съвместна работа ме подготви повече от всичко друго и за първото сериозно научно предизвикателство – дипломната работа. Тя не беше лесна – група ученици с творчески постижения и контролна група от техни връстници, изследвания в три столични училища с четири различни методики за измерване и оценка на личността, Аз-образа и ценностните ориентации, дълъг процес на организация на изследването, започвайки с номинирането на учениците от учителите, после индивидуални срещи с талантливите деца, уговаряне и провеждане на груповите тестираия в час ... истинско инициационно изпитание. Сигурно заради това дипломната работа продължи цикъла на първите неща за мен и доведе до първото ми участие с доклад на научна конференция у нас през 1986 г., където имах удоволствието и честта да обсъждам изследванията си с професор Генчо Пиръев; до започването на работа по адаптацията на тестовете за творческо мислене на Пол Торанс към Комплексната програма за изследване на човека и неговия мозък, което се превърна по-късно в първата ми самостоятелна изследователска програма; до първото ми участие с доклад на международна научна конференция – конгреса на Европейския съвет за високи способности през 1990 г. в Будапеща, Унгария.

А съвместната ни работа с Иван Паспаланов завърши така, както и започна – с неговото отсъствие. През януари 1991 г. бях зачислена като свободен аспирант и през февруари 1992 г. вече се подготвях за провеждането на основното изследване. През първата

година на аспирантурата бях взела изпитите и бях провела предварително изследване със скалата за толерантност към неопределеност AT-20 на Макдоналд (само тя от трите въпросника, който използвах, не беше адаптирана за български условия). Един от последните ми спомени е разговорът ни в коридора на третия етаж, когато той ми предложи да включим една нова личностна променлива в изследването за моята дисертация – толерантността към неопределеност. Казах „да“ без дори да се замисля – звучеше ми добре, беше нещо ново и следователно интересно, а и защо не? Имах пълна вяра в неговата преценка и интуиция за нещата в психологията на личността. И се оказах права – тогава, в коридора на университета и не подозирах, че ще продължа да работя върху толерантността към неопределеност и връзката й с творчеството дори и след като завърша дисертацията; че тази изследователска програма ще ме отведе до нови партньорства на международната научна сцена, до нови предизвикателства и научни постижения.

Сега си давам сметка, че бях подготвена не само да направя изследването, бях подготвена и да се справя сама и да доведа до успешен край този започнат заедно научен проект. Най-ясният ми спомен от този период е съзнанието за концентрация и мобилизация: от мига, в който той си отиде, бях движена от представата как ще доведа работата до защита. Тук отново трябва да благодаря на професор Павел Александров, който ми оказа нужната подкрепа и съдействие при провеждането на изследването; на моите рецензенти – професор Енчо Герганов и професор Хайгануш Силгиджиян, които изчетоха представената на вътрешна защита работа на всички нива: от обосновката на концепцията до разположението на текста и таблиците на страницата и подробните им бележки ми бяха безкрайно полезна обратна връзка. И ми помогнаха да стигна до заветния момент, за който се подготвях – да се изправя пред Научния съвет и аудиторията в Заседателна зала № 2 на СУ „Св. Кл. Охридски“ и гордо да обявя, че това е работа под научното ръководство на доц. Иван Паспаланов.

Благодарна съм на живота за възможността да уча и работя с Иван Паспаланов. Беше достатъчно дълго, за да минем през всичките фази на ученето: от срещата с учителя, който ще те запали по психологията на личността, през чиракуването при преподавателя, който ще те научи на занаята, до общуването с ментора, който ще ти

покаже, чрез личния си пример, как се живее с науката и в науката и ще те съпровожда в първите ти самостоятелни професионални стъпки на това поприще. Но беше и твърде кратко, за да можем да споделим заедно плодовете, които неговата работа с нас, студентите, породи. Зная, че съм почерпила толкова много. Надявам се и аз да съм дала нещо от себе си.

Когато за първи път след много години отново срещнах професор Ханс Айзенк, отидох и му се представих. Това беше през 1996 г. в Гент, Белгия, на конгреса на Европейската асоциация по психология на личността, където участвахме заедно с Жорж Балев, който беше станал асистент на Иван Паспаланов и бе поел след него лекциите по психология на личността в Софийския университет. Ханс Айзенк откликна с много топлота. Говорихме за Иван, разпита ме за Левчо Здравчев и за семинарите, каза хубави думи и от сърце, поинтересува се аз върху какво работя ...

Иван вече го нямаше, но опорите, които ни беше дал - вътрешни и външни, останаха и продължават и днес да ни крепят в трудното поприще на психолог и учен в България и на човек в този свят.

За автора:

Катя Стойчева се дипломира като специалист по психология, с втора специалност френски език и специализация по теория и история на културата. След дипломирането си започва работа по разпределение като учител по психология. След една година, по препоръка на доц. Иван Паспаланов, преминава на работа в новосъздадената Лаборатория за ранно разкриване и развитие на дарованията към Столичния съвет за народна просвета, ръководена от Левчо Здравчев. През 1987 г. лабораторията се трансформира в Център за надареност и творчество към Научно-изследователския институт по образованието, където Катя Стойчева работи до закриването на Института (и на центъра) през пролетта на 1992 г. След завършването на докторантурата си през 1993 г. постъпва на работа в Института по психология на БАН, където работи в продължение на 14 години и където се хабилитира през 2004 г. Книгата ѝ „Толерантността към неопределеност“ излиза през 2003 г., а през 2008 г. е поканена да организира симпозиум „Толерантност към неопределеност, творчество и личност“ на XXIX Световен конгрес по психология в Берлин, Германия. Специализирала е в Холандия и Франция. Печелила е научноизследователски стипендии

от Фондация Йохан Якобс и от научната програма на НАТО. Член е на редколегията на списание European Psychologist. От 1992 г. е хоноруван преподавател към Нов български университет, където води курсове по психология на творчеството и психология на личността. Публикувала е 37 статии в списания и сборници у нас и в чужбина.

РАЗЛИЧНИЯТ

Марина Вълова

Не знаех, че е толкова трудно. Да напиша нещо за доц Иван Паспаланов. „Нешо”, за човека, който определи професионалния ми път.

Много пъти съм се питала какво щеше да стане, ако той не беше починал толкова рано. Какво щеше да стане с неговото професионално развитие, с нас, които избрахме психологията на личността за своя професионална област, с интереса към психологията на личността в следващите поколения студенти? С разбирането за ролята на психологията като наука в обществото ни? Естествено, нямам конкретен отговор. Единственото сигурно е, че щеше да бъде съвсем различно. Не знам в каква посока, но различно. Защото него не можеше да го заобиколиш, да се направиш, че не съществува, както буквално, така и преносно. Той беше забележим, студентите го търсеха, искаха да си общуват с него – защо ли? Беше различен, много различен от останалите преподаватели – с непринуденото отношение към студентите, с мащабността на мисленето и на действието, с умението си да предизвиква интерес към това, за което говори, с актуалността на идеите си.

Беше през есента на 1979 г., когато той влезе в едно междучасие в 61 аудитория. Представи се и каза, че е определен за наш курсов ръководител, ако имаме никакви проблеми, можем да го намерим в кабинета отсреща. Бяхме в първи курс, всичко беше ново и все още се запознавахме с административните процедури на следването ни. За щастие, нямахме никакви проблеми и никога не се наложи да го търсим по този повод. Не мога да си спомня дали при тази първа среща той ни е казал, че ако проявяваме интерес, можем да направим кръжок по психология на личността, но във всеки случай, няколко души от нашия курс и няколко от горния, в началото на втория семестър, някъде през февруари 1980 г., се озовахме в аудитория 21 А - на сбирка на новосформиралия се кръжок по психология на личността с ръководител гл.ас. Иван Паспаланов. Не си спомням точно часа на тази сбирка, но си спомням, как, когато се уговаряхме за нея, Паспаланов помоли „само да не е вечер, че имам малко дете”.

Всеки от участниците трябваше да си избере тема от областта на личността и да направи реферат, който да представи пред кръжока.

По това време, ние първокурсниците, и хабер са нямахме нито от психология на личността, нито от каквito и да е други психологически дисциплини, тъй като през първия семестър бяхме учили само общообразователни дисциплини, като етика, антропология, обща биология с основи на генетиката, физиология на човека, анатомия на нервната система, както и руски и английски езици. Преди 1989 г. всяка учебна година от следването се учеше задължително по една политическа дисциплина и в първи курс това беше история на БКП. За разнообразие, всеки четвъртък рано сутрин се разхождахме до стадион „Академик“ за 2 часа физическо възпитание. И така, без ни най-малко понятие от психология(а аз и в училище не бях учила, тъй като учех в математическа паралелка в гимназията), аз си избрах темата за емоциите, за което горко съжалявах през следващите 2 месеца, в които я подготвях. Тогава нямаше учебници, четеше се от монографии или сборници и аз прекарвах в библиотеката цялото си свободно време, за разлика от повечето колеги от курса, които си почиваха, или по-точно казано, се наслаждаваха на многото свободно време, което имахме през втория семестър. Мисля, че имах две консултации с Паспаланов, докато направя окончателния вариант на доклада. Той ми беше дал подходящите заглавия и за мен оставаше да ги намеря, да ги прочета, да ги разбера и да ги свържа в едно логично цяло. Това беше мъчителен процес както поради липсата на каквito и да е знания в тази област дотогава, така и поради собственото ми разбиране за нивото, на което трябваше да бъде този доклад. От срещите си с Паспаланов бях разбрала, че на него всичко, за което питах, му е ясно, но постигането на яснота в моята глава беше бавно и мъчително. Докладът стана дълъг и приличен, и все пак, когато го прочетох в кръжока, останах с впечатление, че и на останалите им беше доста тудно да се ориентират в различните теории за емоциите. Две години по-късно мъката „се изплати“, защото вече ми беше доста по-лесно да подгответя въпросите за емоциите за изпита по психология на личността благодарение на гравобълъсканицата си за този кръжок.

Когато дипломирането се очерта на хоризонта, реших, че искам да правя дипломна работа, свързана с театъра, който по това време силно ме привличаше. Попитах Паспаланов при една случайна среща във фоайето на южното крило на партера дали е съгласен да ми стане научен ръководител и той веднага каза „да“, но с уговорката, че аз ще си поема отговорността за театроведческата

част от работата. Само това и чаках и веднага започнах да чета и да мисля за точната тема, но нищо не можех да измисля. Всичко ми беше интересно, много ме вълнуваше въпроса „за представянето” (Брехт) и „преживяването” (Станиславски) на емоциите от актьора, чудех се как точно се трансформира житейския опит при създаването на театралния персонаж, но ми беше трудно да операционализирам всичките си интереси в една кратка и ясна тема. След един-два разговора с него, Паспаланов направо формулира темата като „Влияние на потребността от постижение и самооценката върху причинното приписване на успеха и неуспеха при актьори”. Започна един от най-интересните и смислени периоди в живота ми. Запознах се с актьори, които по-късно станаха мои безценнни приятели, прочетох много книги за театъра и актьора, и изпитах велико удоволствие от процеса, наречен „мислене”. Не че съм измислила нещо гениално, не, просто мислех със собствени мисли, търсех връзките между нещата и техните обяснения, сменях гледни точки и интерпретации. Тогава нямаше интернет, изследванията в областта на психологията на акторското майсторство, които аз можах да намеря, се брояха на пръстите на едната ми ръка и всичките бяха съветски. Бяха интересни и важни, но съвсем в друга посока. От българските психолози никой не се беше занимавал с актьори и театрър дотогава, а доколкото ми е известно, и досега. Така че, единственото, което можех да направя, беше да мисля със собствената си глава и това се оказа неочеквано вълнуващо преживяване. Като напишах една част, я давах на Паспаланов, той я прочиташе, правеше бележки и ми я връщаше. Този процес ми се струваше съвсем естествен, но веднъж, при даването на поредната глава, ми каза: „За вас с Катя(Стойчева) правя изключение. Обикновено дипломантите написват цялата работа и аз я чета наведнъж, а не глава по глава.”

Беше рабрал, че имам доста висок самоконтрол и още в началото на работата ми каза: „Марина, не се самоограничавай, остави ме аз да те ограничавам“. Това беше ключова фраза, казана на време, и тя ми помогна изключително много да продължавам напред, въпреки честите колебания дали това, което пиша, има смисъл. Много години по-късно, когато работех над дисертацията си и него вече го нямаше, в ушите ми често звучаха тези думи и ми даваха кураж. Винаги имах едно на ум за прекалената ми

самокритичност и вече знаех, че все ще се намери кой да ме ограничи, ако се наложи.

Беше доброжелателен и търпелив. Показа ми как да направя таблиците, първичната обработка на данните, формулите, които щях да използвам. Ако не бях направила това изследване, така щях да си завърша психология без никакъв практически опит в статистическата обработка на данните от реално психологическо изследване, макар и доста опростено от гледна точка на съвременните компютърни програми.

Непосредствено преди заветния ден на защитата, се чухме по телефона и аз споделих притеснението си:

- Много ми е интересно какво ще ме питат? Та никой в България не се занимава с такива проблеми.
- А, ето това е! – възклика той. - Няма нужда да се притесняваш, каквото си направила, си направила. Сега си мисли как ще се гримираш, какво ще облечеш, такива неща. Ще видиш, че ще мине добре.

Беше прав. Защита мина много приятно, на комисията ѝ беше интересно, рецензията беше положителна и чак след защитата разбрах, че съм имала доста критична резидентка, която изобщо не познавах до момента, в който не отидох да си получа рецензията. Беше ми спестил тази информация, за да не се притеснявам излишно. Той определно споделяше разбирането на Уейн Дайър за тревожността като едно ненужно чувство, което отнема енергията ни и ни лишава от продуктивност. Това го разбрах, когато се върнах от десетмесечна специализация в тогавашния Ленинград. Още при една от първите ни срещи той ме попита дали съм прочела книгата на Уейн Дайър „Вашите слаби места“ , която току-що беше излязла на български. Не бях. След известно време, не много дълго, пак ме попита и аз пак не бях я прочела. Той не каза нищо, но за мен този настойчив интерес беше достатъчно информативен. Разбрах, че това е нещо, което си заслужава и веднага си я купих. Видях, че предговора е от него, което определено повиши очакванията ми. Обаче скоро я зарязах с възмущение, защото ми беше трудно да приема, че човек няма смисъл да се чувства виновен. Тогава все още мислех, че чувството за вина е важен регулятор в човешките

отношения и щом се появява, значи така и трябва. Щом някой е сгрешил, защо да не се чувства виновен?!?

Когато, след едногодишно безработстване, започнах работа като психолог в тогавашния ВИТИЗ „Кръстъ Сарафов”, ректор беше професор Надежда Сейкова. Искам да й отдам дължимото за това, че прие препоръката ми да покани персонално Паспаланов за преподавател по психология, а не изпрати официално писмо до кatedрата, както беше практиката тогава. Той се ползваше с голяма популярност сред студентите през всичките години от 1984 до 1992, в които преподаваше в междувременно прерасналия в НАТФИЗ институт. През този период ние работихме в тясно сътрудничество, с него се съветвах за всичко, което предприемах. Бях на двайсет и три години, бях по-малка от децата на повечето професори и нямах нито ден трудов стаж при започването на работа. Обстоятелството, че съм дипломантка на Паспаланов, който си беше създал неоспорван авторитет както сред студентите, така и сред преподавателите, много помогна ръководителите на класовете, с които работех, както и ръководството на Института да се отнасят към моите предложения с необходимата сериозност.

Паспаланов имаше много приятно чувство за хумор, свежо и незлобливо. В началото на 80те години станаха модерни значките и аз си купих една кръгла значка, на която на оранжев фон бяха изобразени две лица – едното тъжно, кой знае защо в сигнално зелено, а другото – жълто и весело, придружени съответно от надписите “Don’t worry! Be happy!”. Неговата реакция с усмивка беше „Много терапевтична значка!”, намеквайки, че нямам нужда от такъв тип подкрепление. Друг път се уговоряхме за някаква среща и той се извини, че не може в определен час, защото :„Ще си нося колата на ремонт”. Аз го погледнах въпросително и той поясни: „Ами да, тя е Трабант - нарамвам я и я занасям”.

Беше наблюдателен и любезен. По време на специализацията в Ленинград си бях купила една сива шапка в пристъп на ужас, че се разболявам още в началото на есента. Тя беше с периферия и като че ли имаше някаква ангора, втъкана в материията. Никога не съм обичала шапки, а с нея все пак можех да се гледам в огледалото. Когато я видя, веднага реагира: „Много хубава шапка. Тук няма такива. Аз гледам, гледам, интересувам се.”

По време на съвместната ми работа с доц. Иван Паспаланов създадохме три методики:

1. Въпросник за самооценка на актьори – Той беше разработен от доц. Паспаланов за ученици, а ние го модифицирахме за професионални актьори. Скалата съдържа 26 характеристики на личността, които трябва да бъдат оценени в пет-степенна скала. Тези 26 характеристики се разпределят в девет категории: творчество, обща емоционална сензитивност, социабилност, самоуправление, отношение към Аз-а, психодинамични предпоставки, успех, ориентация към външен детерминизъм, обосновяване и дистанциране.
2. Въпросник за актьори, създаден специално за дипломната ми работа - съдържа 31 фактори, които влияят върху успеха на актьорското изпълнение. Дванадесет от тях са обективни, а 19 – субективни, т.е. характеризират творческите способности и личностните качества на актьора. Тези 31 фактора са конкретизация на четирите основни фактора на приписването на причините – външните условия, в които действа субектът, степента на трудност на решаваната задача, възможностите на човека и неговата мотивация.
3. Скала за оценка на професионално значимите качества на актьора. Скалата включва следните качества: емоционална възбудимост, впечатливост; самочувствие, вяра в себе си; способност за общуване, разбиране чувствата и намеренията на другите; амбициозност, съревнователен дух; оригиналност, своеобразие, "чешит"; интелект, интелигентност; вътрешна пластичност, способност за пренастройване; психическа и физическа издръжливост; склонност към импровизиране.

С доц. Иван Паспаланов се познавах от есента на 1979 година до смъртта му през февруари 1992 година. Въпреки двайсетте години, през които не е сред нас, споменът ми за него е съвсем жив и такъв ще остане. Ранна му смърт беше много голяма загуба за мен, но тя е още по-голяма за развитието на психологията в България. Той не беше научен работник, той беше учен от световен мащаб, но заради ограниченията на социализма неговият талант не можа да се разгърне. Колко жалко!

За автора:

Марина Вълова завършва магистърска степен по психология и магистърска степен по английски език в СУ „Св. Климент Охридски” през 1984 година. Защитава дипломна работа с научен ръководител доц. Иван Паспаланов на тема “Влияние на потребността от постижение и самооценката върху причинното приписване на успеха и неуспеха при актьори”. През 1997 година защитава докторат на тема „Личностни характеристики и успех при студенти по актьорско майсторство”. През 1998 г. се дипломира като психодрама-терапевт от Психодрама институт „Ела Мей Шерън” в Кьолн, Германия. През 1988-1989 г. прави десетмесечна специализация по психодиагностика с проективни методи в лабораторията по психология към Ленинградския институт за театър, музика и кино „Н. Черкасов”. Работи като психолог в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов” от 1985 до 1995 и като асистент по психология от 1995 до 1999. Основната цел на работата ѝ като психолог е подпомагане на двете страни на обучението (студенти и преподаватели) в процеса на разкриване и развитие на индивидуалността на бъдещите актьори. За постигане на тази цел работата се структурира в три основни направления – психодиагностика на личностни характеристики, които влияят върху творческия и учебния процес на студентите по актьорско майсторство (темпераментови характеристики, тревожност, мотивация, аз-образ и самооценка,); консултации на преподаватели и основно на ръководители на класовете по актьорско майсторство с цел подпомагането на индивидуалния подход към студентите; психологически консултации на студенти. Провежда сесии по психодрама в продължение на една година с първокурсниците на проф. Крикор Азарян и проф. Енчо Халачев през учебната 1993-1994г., както и със студентите на проф. Надежда Сейкова в продължение на един семестър.

ДА СЕ ДОКОСНЕШ ДО ЕДИН ИСТИНСКИ УЧИТЕЛ

Рина Баждекова

Безспорен авторитет и име в българската съвременна психология, доц. Иван Паспаланов и неговото творчество оказват влияние върху няколко генерации психологи и задават еталон за работа на новите поколения. Той утвърди "Психология на личността" като основна дисциплина в обучението по психология. Неговите лекции будеха интерес сред студентите, както със съвременното си съдържание, така и с увлекательния и диалогичен начин на изнасянето им.

Разработените от доц. Иван Паспаланов и доц. Димитър Щетински инструменти за оценка на личностови черти и състояния се отличават с прецизност на измерванията и отговарят напълно на съвременните психометрични стандарти. Днес тези въпросници са неизменна част от инструментариума на научно-изследователската и приложно-практическата дейност.

Имах невероятния шанс да се уча от най-добрите. Доц. Иван Паспаланов беше мой научен ръководител по време на аспирантурата ми в Института по психология на БАН (1986-1989 г.). Съвместната ни работа по различни проекти за изследване на мотивацията за постижение, личностова и изпитна тревожност формира ориентацията ми към оценка на личностови черти и изследователския ми подход като цяло. Работата ми в секция "Психологически измервания" на Института по психология към БАН под ръководството на доц. Димитър Щетински ми откри магическия свят на цифрите и психометрията.

Казват, че Великите Учители идват за да дават и да вдъхновяват. Доц. Иван Паспаланов вярваше във всички нас, неговите ученици и по този начин ни караше и ние да повярваме в себе си, очакващо много от нас, задаваше високи професионални стандарти за работа. Дори и мълчаливото му присъствие ни учеше без страх да пътуваме към неизвестното.

Невъзможно е да се дадат на живота повече дни, но е възможно да се даде повече живот на дните. Затова никога няма да забравя дните, изпълнени с ентузиазъм и мотивация за работа, в които доц. Иван Паспаланов ни въздействаше със своята харизматичност и ни зареждаше с неизчерпаемата си енергия.

Вярвам, че тази енергия е винаги с нас, защото всички ние, които го познаваме и обичаме, носим частица от нея в сърцата си.

И днес доц. Иван Паспаланов мотивира не само с идеите, творчеството и уникалния принос, който има за развитието на психологията у нас, но и с цялостната си неповторима личност.

За автора:

Рина Баждекова става редовен аспирант в Института по психология към БАН през 1986 г. След завършването на аспирантурата, изследвала мотивацията за постижение и тревожността като модератори на взаимовръзката интелигентност – успех, продължава да работи като специалист в института. В периода 1992 – 1999 г. е асистент на доц. Емилия Алексиева в СУ «Св. Кл. Охридски». През 2000 г. започва работа в консултантска компания "Синектика Консулт" ООД, където разработва и провежда тренинги за развитие на социални компетенции, ръководи проекти по организационно развитие, разработва инструменти за оценката на компетенциите по европейски програми и адаптира учеб базирани инструменти за оценка на личностови черти. От 2005 г. е управител на фирма "Синектика Интер Рекрутмънт" ООД, която се занимава с подбор и оценка на персонал. От същата година до сега изпълнява и длъжността мениджър развитие на Profiles International Bulgaria - системи за оценка на персонал.

СЪС СПОМЕН И БЛАГОДАРНОСТ КЪМ ПРИНОСА НА ДОЦ. ИВАН ПАСПАЛАНОВ

Соня Василева-Чачева

Винаги, когато правя равносметка на изминалия си професионален път и кариера, благодаря на съдбата, че имах шанса да уча и да започна професионалното си развитие под ръководството на доц. Паспаланов. Благодарна съм, че имах възможността да навляза в психологическото познание с подкрепата и обучението от человека, който поставил основите и стандартите на съвременната психология на личността в България.

Първият ми спомен от доц. Паспаланов е свързан още с влизането ми в специалност Психология в СУ Кл. Охридски. Като повечето тогава първокурсници, аз също се вълнувах какво ще учим, какви предмети и преподаватели ще имаме. Първите мнения, които получихме от нашите колеги от по-горните курсове бяха, че един от интересните предмети е психология на личността, но е труден за взимане, едно, заради сложността на самата сфера, второ, заради преподавателя, който е голям ерудит, но трудно може да бъде впечатлен и да се мине при него със стандартното учене. Като се има предвид, че тогава нямаше учебници по психология на личността (а и не само по нея), подготовката включваща справяне с библиография от минимум 10 литературни източници към всеки един въпрос, повечето от които трудовете на изучаваните автори. Така интересът и любопитството към предмета и преподаването на доц. Паспаланов се породи далеч преди да започнем лекциите при него. Изпитах голямо удоволствие и удовлетвореност, когато впечатленията и респектът, с който се говореше за подхода и нивото му, не само се потвърдиха, но и надхвърлиха очакванията и съпоставимостта, които имахме тогава. Със силно мотивация и вдъхновяващ начин, по който водеше (не четеше) лекциите, предоставяйки богат набор от информация, съвременни изследвания, анализ на случаи, той постоянно провокираше мисленето ни, способността ни да откриваме взаимовръзки и да правим изводи. Това бяха часовете, в които се запознахме и с конструктите, с които се правеха изследвания, кореспондиращи с конкретната тема. Започвайки лекцията с попълване на даден въпросник, Паспаланов ни караше да се чувстваме част от процеса, който ще допринесе за адаптирането и валидирането му и не само с

учебна цел, но и като реален принос за изследването. Усещане, което години по-късно аз самата не успях да събудя в студентите от Програмата по психология в СУ, когато отидох със същата цел в лекция по психология на личността. Сигурно навремето шансът е бил на наша страна, защото курсът ни беше само от 27 человека и лекциите, и упражненията ни се водеха от доц. Паспаланов. И въпреки близкия контакт по време на часовете, когато дойде деня на изпита, никой не смееше да влезе в кабинета му. Не защото не бяхме учили, а защото бяхме респектирани от високото му ниво и се страхувахме дали и как ще отговорим на изискванията му. Обичайните „първи“ за изпитване никак не бяха ентузиазирани да си спазват изградения ред на влизане. Смешно беше, че нямаше никой пред вратата и Паспаланов трябваше да излезе в коридора да ни търси и кани да започнем. Изпитът, както и часовете му не отговаряха на стандартните изпитвания. Той се състоеше в представяне и дискусия по посочена тема, в които трябваше да покажеш и докажеш, че си разбрали понятията, конструктите и теориите и ще можеш адекватно да ги използваш в практиката. Предизвикателството да влезеш „първи“ на изпита при доц. Паспаланов и да отговориш на професионалните му критерии, беше първото пред което се изправих и считам достойно справих. За мен вече нямаше колебания, в коя област на психологията искам да се развивам. От тогава насетне никога не съм губила мотивацията си за работа и професионално развитие в областта на психологията на личността. Заслуга за това отдавам и на ролята на доц. Паспаланов в тези важни първи години в професионалното изграждане на всеки млад човек.

Последваха водените от него курсови работи, стажове, защита на дипломна работа (1989) и следдипломна специализация (1990-1991), участие в работни групи по стандартизация на различни въпросници (тестовете за творческо мислене на П. Торанс, скалата за догматизъм на Айзенк и Уилсън, скалата за флексибилност на Гъф, конференциите по творческо мислене. През 1988 г. бях включена в първата психологическа консултация към община Лозенец в София, която беше създадена от доц. Паспаланов с участието на водещи психотерапевти и консултанти.

За студент в годините, когато системата бе още затворена и само четяхме публикациите на учени от световна величина, беше

истинско преживяване да се видят на живо Ханс Айзенк и Едуард Диси, дошли благодарение на поканата и съдействието на доц. Паспаланов.

От тези и още много други професионални контакти и възможности, предоставени ни от него, ще останат спомените за начина, по който умееше да излага професионалното си мнение, за световете на познанието, които отваряше с една кратка среща и разговор, неуморната му енергия и ентузиазъм, с които преследваше разнообразни проекти и цели.

Сега от разстояние на времето си давам сметка, че благодарение на невероятното умение на Иван Паспаланов да създава последователи, да подпомага тяхното професионално развитие, да им дава насоки, имах шанса да започна пътя си в психологията с ясни стандарти и съзнание какво и как трябва да се прави, за да се постига качество, отговарящо на съвременните изисквания. Считам за едно от постиженията си, че успях да спечеля конкурс и да стана редовен аспирант на Иван Паспаланов. Преждевременната му загуба не позволи да довърша докторантурата си с него, но загубата е много по-голяма, тъй като едно цяло поколение загуби възможността да се учи от него, да следва професионалния му пример и мироглед. Професионалната общност загуби учения, преподаватля, практика, който заразяваше с идеите, труда и ентузиазма си, създаваше съмишленици и това, което днес наричаме networking (мрежа).

В личен план съм благодарна, че това което започнахме с доц. Паспаланов в докторантурата, през 1991 – 1992, имах възможността да продължа и развия под ръководството на друг голям учен със значителен принос в психологията на личността в България - проф. Ангел Величков, с когото работих от 1992 до 2001г. Идеята, че креативността може да бъде обяснена с интеракцията на определени личностни, мотивационни и когнитивни фактори, ни даде основание да проучим връзката на тези фактори с творческата продуктивност при учените. Като част от работата по дисертацията, два въпросника, определени с доц.Паспаланов, бяха използвани и валидирани за български условия - въпросника за търсене на усещания на Zuckerman (SSS)и въпросника за адаптивно-иновативен когнитивен стил на Kirton (KAI). Въпреки широкото разпространение на KAI в сферата на бизнеса и управлението, изследванията на адаптивно-иновативната теория извън организационния контекст бяха твърде малко и това

определи експлоративния характер на проучването ми, което допринесе съществено за дисертационния ми труд и даде насока на бъдещата ми изследователска работа.

Според Майкъл Къртън и двата края на континуума AI изразяват креативност, но се различават качествено по това как се твори – адаптивно или иновативно. Адаптивно-иновативната дименсия съдържа три качествено различни фактора - оригиналност, ефикасност и конформност. Нашите резултати показваха, че иновативният стил като обща характеристика корелира позитивно с доминантността, възторжеността и скептичността и негативно със силата на Свръх Аз-а и самоконтрола от 16 PF въпросника на Cattell. Иновативният стил е свързан също с нуждата от нови и разнообразни преживявания и готовността да се поеме съответният рисък за тяхното осигуряване, измерван с въпросника за търсене на усещания. Наблюдават се значими връзки между отделните фактори от KAI и някои от скалите на въпросника за търсене на усещания. Оригиналността умерено корелира с общата тенденция към търсене на усещания и податливостта на скука и слабо с търсенето на приключения и липсата на задръжки. Ефикасността корелира слабо положително с търсенето на преживявания и липсата на задръжки. Конформността е свързана с податливостта на скука.

Приносите ми в защитения през 2003 г. дисертационен труд са в изследване на комплексното влияние на личностни променливи от различен порядък върху творческата продуктивност, във формулиране на модел за личностна регулация на количеството и качеството на научната продукция при учени, в откриване на медиаторните ефекти на творческата мотивация и когнитивния стил върху публикационната активност като обективен показател за творческа продуктивност при учени-математици.

Резултатите в дисертационния труд показваха, че публикационната активност от гледна точка на общия брой публикации, като индикатор на творческата продуктивност, е свързана с интровертната нагласа, себеувереността и решителността. Общата продуктивност не зависи от търсенето на усещания и творческата мотивация, но се влияе от ефикасността като стилова характеристика в адаптивно-иновативната дименсия. Тенденцията към методичност, прецизност, работоспособност и резултатност в процеса на творчество, т.е. към ефикасност, значимо опосредства връзката между личностните показатели и общото количество продукция. Това означава, че

интровертната ориентация, доминантността и решителността подпомагат общата публикационна активност, когато е налице стил на действие, свързан с точност и методичност, детерминирани в конструкта адаптивност-иновативност.

Полученият резултат не е изненадващ като се има предвид спецификата на научно-изследователската дейност. Постиганите резултатите в науката са следствие от продължителни, системни и методични наблюдения, задълбочени проучвания и многократни проверки, за да бъдат представени в крайния вариант. Ето защо тенденцията към ефикасност се оказва важна за реализацията на творческата продукция.

За автора:

След редовната си аспирантура продължих да работя в Института по психология като специалист и технически редактор на „Българско списание по психология“ (1996 – 1998). След спечелен конкурс през 1998 г. професионалното ми развитие продължи като научен сътрудник II степен в секция «Психология на личността», където участвах в научни колективи по конструиране и валидиране на въпросника за измерване на потребността от сигурност и за разработване на темите за мотивация за лична сигурност и защитеност; психологичен тип, когнитивен стил и стил на вземане на решение; семейни и личностови фактори, свързани с потребността от сигурност. Имам 19 публикации на български и английски език. Преподавала съм психология на личността и социална психология към Бакалавърската програма на Национална спортна академия като хоноруван асистент (1998-2002).

През 2003 г. преминах на работа в Човешки Ресурси на УниКредит Булбанк, отначало като експерт в отдел «Развитие на човешките ресурси» (2003–2006), а от 2006 г. съм мениджър на сектор «Центрър за оценяване и развитие». Вече повече от 8 години ръководя екип от експерти и дейности, сварзани с оценяване и развитие на служителите - идентифициране на потенциала, оценяване на лидерските умения, професионално консултиране, управление процеса на приемственост и планиране на кариерното развитие, разработване на планове за развитие и обучение, даване на обратна връзка и провеждане на обучения за личностно развитие и професионално израстване. Бях и хоноруван асистент в Магистърската програма на Факултета за Човешки Ресурси на Пловдивския Университет (2003 – 2012).

И ако днес имам постижения, самочувствие и увереност в професията си и в това, което правя, то те се дължат на солидния фундамент от научна и практическа подготовка, която получих отначало с насоките и вдъхновението, дадени от доц. Иван Паспаланов. И ако мога да доразвия фразата на Томас Карлайл – «Благословен е този, който е намерил подходящата работа», бих я допълнила с «... и този, който е имал добрите учители.» Аз имах своите.

ПОГЛЕД КЪМ ИЗМИНАЛОТО ВРЕМЕ

РАВНОСМЕТКАТА: МАЛКО ИСТОРИЯ, БЛАГОДАРНОСТИ, ПРИЯТЕЛИТЕ И МНОГО НАДЕЖДИ ЗА БЪДЕЩЕТО НА ПСИХОЛОГИЯТА В БЪЛГАРИЯ

проф. Хайгануш Кеворк Силгиджиян, д.пс.и.

ВЪВЕДЕНИЕ

Защо е това обръщане към миналото? Както мъдро ни напомня **Пол Рикъор**, историята е единственият начин да се покаже значимостта /последователността/ на един процес.

Историята тази „разсеяна, но и вълнуваща достолепна дама”, както я представя **Ги дьо Мопасан**, често е способна да ни изненадва с неочеквани факти и разкрития. Към тази философия на изминалния живот, великолепно изследвана от професора на професорите **-Дончо Градев**, може да се добави следното: историята предлага една добра равносметка за последователните стъпки към предприемането на всяко начинание.

От гледна точка на индивидуалния наратив главното очарование на историята може да прътърсим в актуализацията на ярките образи на **нашите приятели: най-верните ни спътници в живота**. Много ми се иска да вярвам, че каквито и метаморфози да настъпят в нашите човешки привързаности, приятелството, ще продължи да бъде най-верният предвестник на личните ни постижения. Дано да бъде така!

След това самоизвинително въведение, ще си позволя да припомня някои факти, свързани с утвърждаването на психологическото познание в България. От самото начало ще посоча, че молбата на някои от добриите ми приятели, да споделя личните ми впечатления за съзидателните усилия на доц. Ваньо Паспаланов в утвърждаването на психологическата наука в България отключи цял поток от събития. Ще си позволя да споделя някои от тях. По този начин силно се надявам да допринеса за ограничаването на феномените „**присвоена идентичност**”, „**фалшива идентичност**” или „**загуба на Его-идентичност**” (Erikson, 1950, 1963; Erikson, 1959, 1980; Erikson, 1974; Силгиджиян, 1976; Силгиджиян, 1998; Силгиджиян, 2000).

Загубата на идентичност е синоним на страх, безсилие и смърт, защото както ни напомня Ерик Ериксън, ”в социалната джунгла на човешкото съществуване не може да имаш чувството, че живееш без чувството за идентичност.” (Силгиджиян, 1996, с.7).

В съвременната клинична психология на здравето нееднократно е доказвано, че наличието на подобен **развитиен дефицит в „чувството за идентичност”** сериозно застрашава проспективното развитие на личността и преди всичко нейната **автентичност**. В много съвременни психологически перспективи автентичността на личността се концептуализира като сигурен източник за психичното здраве и преживяването на благополучие (Wood, Tarrier, 2010; Wood et al., 2008; Силгиджиян, 2011).

Следващите страници ще бъдат посветени на преодоляването на традиционната привързаност на психолозите към психопатологията и утвърждаването в България на нова, по-жизнена перспектива в рамките на позитивната психология на здравето (Seligman et al, 2005; Diener, 2000; Friedman, Ryff, 2012; Силгиджиян, 2004; Силгиджиян, 2011; Силгиджиян, Папанчева, 2012; Силгиджиян, 2013). Отчитаме факта, че нашият опит за известна систематизация както на постиженията, така и на загубите по пътя на психологическото познание до голяма степен ще представи индивидуалната ни позиция за минали, настоящи, а може би и за бъдещи събития. Наред с това, като съвременница на две епохи, силно се надявам да предложа на любознателния читател съпричастни факти за усилията на психолозите в България и преди всичко на нашите приятели за утвърждаването на по-голяма човечност и хуманност в нашия живот. В този калейдоскоп от образи и щастливо човешко присъствие, особено ясно се отклояват постиженията на нашия приятел и колега доц. Иван Паспаланов. За съжаление, Ваньо отдавна вече не е сред нас и аз, която имах шанса да общувам не само колегиално, но и приятелски с него, едва ли ще дръзна да представя цялостна равносметка за неговите творчески и човешки присъствия. Надявам се колегите да бъдат по-изчерпателни в това отношение. Това, което ще се опитам да направя, е да „вдъхна“ живот на някои отличителни в съзнанието ми ярки картини или по-скоро ”съвместни случки“ по пътя на утвърждаването на силата на психологическото познание (вж. т. 7: Какво ни дава ретроспективната перспектива? Приносът на Иван Паспаланов за приятелството и за българската психология). Признавам си, че актуализацията на тези ”съвместни случки“ с Ваньо изтеглиха на светло много приятелски присъствия.

Твърде вероятно е в следващите страници да доминира преди всичко личностно ангажираният ми поглед към едни или други събития, в които съм участвала (а те не са малко). Тези събития се отнасят предимно до академичното ми и приятелско общуване в ценностно значими от моя гледна точка жизнени ситуации. В своето уникално изследване на човешкото развитие Шарлота Бюлер обозначава тези значими биографични събития като съдбовни (Силгиджиян, 2007). Надявам се, че моето пристрастно присъствие в утвърждаването на ценността на психологическото познание в България няма да представлява само исторически интерес. Но дори и да е така, според моите приятели историци (а те не са малко), интересът към миналото е добра гаранция за жизнеспособността на бъдещето. И аз ще се съглася с тях ...

1. НАЧАЛОТО: КАК БЕШЕ ИНТЕГРИРАНА ПСИХОЛОГИЯТА НА ЗДРАВЕТО В БЪЛГАРИЯ?

И така от какво бях мотивирана след продължителните години на преподаване и изследване на човешкото развитие и на неговата кроскултурна динамика да предложа нов лекционен курс: "Психология на здравето" (Силгиджиян, 2004; Силгиджиян, 2011,2013; Силгиджиян, Карабельова, Занкова, 2008; Силгиджиян, Петров, 2011; Силгиджиян, Папанчева, 2011; 2012; 2013)¹.

Това се случи в Софийския Университет „Св. Кл Охридски“ (Философски факултет), благодарение на енергичната подкрепа на доц. д-р Евдокия Христова в края на 20-ти и началото на 21 век. Ще започна от самото начало, за да бъдат избегнати в бъдеще нездравословните заблуди и илюзии².

¹ Авторът дълги години преподава „Психология на развитието“ и „Психология на здравето“ в бакалавърски курс на СУ „Св.Климент Охридски.“ Наред с това в СУ тя е разработила и преподава в следните специализации и магистърски програми: „Междукултурни подобия и различия в психическото развитие“, „Психосоциална зрълост и реализация“, „Адаптация и справяне с жизнените кризи“. Във Варненския Свободен Университет „Черноризец Храбър“ Х. Силгиджиян развива и преподава „Психология на личността“ и „Психология на развитието (бакалавърски и магистърски курс).

² При стартирането на тази дисциплина в учебния план на специалност „Психология“ в СУ „Св.Кл.Охридски“ се възприе наименованието „Психология на здравето“ (2000 г.). И тогава, и сега считам, че всякакви други акценти са продиктувани от други съображения, които не допринасят за утвърждаването на престижа на психологическата наука в България. Дълги години отговарях за и провеждах както лекционния курс по психология на здравето (45 часа), така и упражненията (15 часа). По-късно, през 2007 г. моят

Първите ми идеи да се ангажирам с тази нова за България и преди всичко за мен област на познание и професионална практика бяха вдъхновени в Париж през далечната **1993** г. По това време бях ангажирана с реализацията на индивидуалния ми изследователски проект в рамките на програмата TEMPUS към CNRS. Също така участвах с колективен доклад в работата на международния конгрес организиран от INETOP (Silguidjian, Guerganov, 1994). На един от научните семинари имах възможност да се запозная с проф. Марилу Брюшон - Швейцер и предприетите от нея теоретични открития в рамките на психологията на здравето за изграждането на многодименсионален обяснителен модел за справянето със стреса (Bruchon-Schweitzer, 1994). По-късно се запознах и с френския принос в систематизацията на теоретичните и емпирични постижения в тази научна област (Bruchon-Schweitzer et Dantzer, 1994). Този колективен труд беше и първият ми, макар и непълен източник за проектираната нова дисциплина.

По това време на специализацията ми в Париж (1993 г.) все още не бях твърдо „запленена“ от Психологията на здравето. Занимаваха ме множество проблеми, свързани с „взривоопасната“ държавна и политическа ситуация в България. Дори направихме с проф. Ирина Зиновиева (която също специализираше в Париж) изследователски проект, който докладвахме в ЮНЕСКО. Той беше посветен на управлението на социалните трансформации в конструирането на идентичността и изграждането на интердисциплинарна програма за превенция на националните, етническите и културни конфликти в България.

Намеренията ми да развия лекционен курс по психология на здравето бяха затвърдени през **1998** г. по време на участието ми заедно с доц. д-р Катя Стойчева и д-р Марина Вълова в деветата Европейска конференция върху личността (ECP9) в Англия, в университета в Съри (Silguidjian, Stoycheva, 1998). В хода на творческите дискусии се запознах с постиженията и книгата на Огден за основните теми в психологията на здравето (Ogden, 1996). Новото издание на този труд (2007 г.) и досега продължава да бъде ценен източник за постиженията в тази научна област.

От перспективата на изминалите години мога да преценя, че дълбоката ми мотивация да подготвя лекционен курс „Психология на здравето“ е била вдъхновена от основния ми изследователски и преподавателски интерес, а именно - **психологията на развитието, която разпростира принципа на развитието върху цялостния жизнен път** (Baltes, Goulet, 1979; Baltes, 1987).

2. МОИТЕ ВДЪХНОВИТЕЛИ

Признателна съм на проф. Рьоне Зазо, учен от световна величина, който в началото на научната ми биография (1974 г.) ме прие в ръководената от него Лаборатория по психобиология на детето към Университета Рене Декарт - Париж 5 и Националния център за научни изследвания във Франция – CNRS.

Проф. Зазо, съвместно с Хектор Родригес Томе, съдейства за планирането и реализацията на първия ми сериозен изследователски проект. Той е посветен на протективната роля на Аз-концепцията на личността в жизненото проектиране и справянето с юношеската криза на самоопределението на личността (Силгиджиян, 1978; Силгиджиян, 1984).

На проф. Зазо дължа и откриването на творческия заряд на диалектическата концепция на Анри Валон за развитийната и протективна роля на **личностната идентичност**, като развитиен механизъм не само за справяне с жизнените кризи, но и за и пораждането на радикално нови форми на самосъзнание и поведение. Те са ориентирани към откриването на ценностите, които ни въодушевяват към целите на нашия живот и поддържат жизнения смисъл на съществуванието ни (Валон, Зазо, 1988; Силгиджиян, 1988; 1996; 1997; 1998; 2000; 2011).

3. КАК МОЖЕ ДА СЕ ОПТИМИЗИРА ЗДРАВОСЛОВНОТО ЛИЧНОСТНО ИЗРАСТВАНЕ?

Този проблем е централен в позитивната психология на здравето, която, стартира в България като ново поле на научно познание и професионална практика (Силгиджиян, 2004; Силгиджиян, Карабельова, Занкова, 2008; Тодорова-Папанчева 2010; Силгиджиян, 2013; Силгиджиян, Папанчева, 2012).

Като отправна точка при търсенето на източниците на здравословното личностно функциониране, бяха възприети идеите на

основния ми изследователски интерес, а именно психологията на развитието. Тази област на познание, която разпростира принципът за развитието върху цялостния жизнен път на личността, концептуализира три развитийни механизми за реализацията на този оптимистичен процес, а именно селекцията, оптимизацията и нещо много важно за съвременния стресогенен начин на живот - компенсация на загубите (Baltes, 2003).

От тази област на познание, а именно **психологията на развитието**, която утвърдих в България и не само дълго преподавах, но и в която все още вярвам, бе възприета **личностно-развитийната перспектива** като обяснителен принцип на възможностите за лично, дори кризисно израстване, при сблъсъка с болестта (Силгиджиян, 1982, а, в, 1985, 1992, 2004, 2011, 2013; Папанчева, Силгиджиян, 2011; 2013)³.

Приложението на личностно-развитийния принцип и в клиничната психология на здравето представлява системообразуваща отправна точка при отговора на централния за психологическото познание проблем, а именно: кои са и как да се оптимизират **протективните личностни ресурси** на вътрешният ни свят (Силгиджиян, 2004; Петров, 2010a; Петров, Силгиджиян, 2011; Папанчева, Силгиджиян, 2011; Занкова, 2012). Именно тези т.н. „протективни“ или „имуногенни“ личностни фактори способстват да се справяме с жизнените кризи (нормативни и ненормативни) и поддържат перспективността в развитието ни през цялостната продължителност на живота (Силгиджиян, 1992; Силгиджиян, 2011). Евристичните възможности на личностно-развитийната перспектива послужиха като отправна точка при подготовката и защитата на множество магистърски и докторационни теми.

³ Използвам случая да благодаря за научното сътрудничество на първият ми истински асистент и докторант по психология на развитието д-р Пламен Димитров. Благодарение на неговата многостранна професионална компетентност и широка изследователска култура са разработени множество преводни и програмни материали, които дълго време са използвани в преподавателската практика. Интересен факт от неговата творческа биография е, че Пламен представи за защита над 500 страници и на обсъждането в научното звено към БАН беше предложен от някои колеги за защита на „голям докторат.“ В онези времена обаче такива „своеволия“ не се допускаха. По-късно д-р Пламен Димитров, като председател на Дружеството на психологите в България, не само възроди неговата научна дейност, но допринесе за повишаването на обществения престиж на психологическата наука. /Българско списание по психология, 2008, брой 1-4; 2011, брой 3-4/.

Голямо значение за концептуализацията и приложението на личностно-развитийния принцип в психологията на здравето имат и професионалните ми контакти с **Жорж Нютен** (Директор на лабораторията по експериментална психология и Център за изследване на Мотивацията и Времевата перспектива-Университета в Лувен, Белгия) (Nuttin, 1980). Благодарение на неговата професионална подкрепа, включително и с това, че ми предостави редица теоретични и методически източници, в България бяха проведени множество емпирични изследвания. Те бяха ориентирани на първо място към **българската адаптация и развитие на мотивационно-индукционния метод на Нютен (MIM)** (Силгиджиян, 1985). Това, което отличава българската адаптация, е по-доброто съдържателно и смислово разграничаване на мотивационните категории. Важен аспект на тази адаптация е включването на нова мотивационна тенденция, а именно целеобразуването и концептуализацията на различните нива на функциониране на „жизнения смисъл”⁴.

Благодарение на българската адаптация, която предоставих на българските колеги, бяха проведени поредица от емпирични изследвания. Те бяха ориентирани към реализация на комплексна изследователска програма, която верифицира поредица от хипотези за развитийната функция на времевия хоризонт на личността като „протективен” личностен ресурс. Ще представя възловите елементи на тази изследователска програма.

1. На първо място бяха осъществени поредица от емпирични изследвания, посветени на мотивационната функция на времевата перспектива за реализация на задачите на развитието през възрастовите периоди на юношеството, младостта и средната възрастност (Силгиджиян, X., 1985; Димитров, 1989; Цекова, 1990; Христова, 2002).
2. На второ място беше изследван теоретичният проблем за влиянието на времевата перспектива върху личностната регулация на жизнения път (Силгиджиян, 1992). В тази цялостна изследователска програма, последователно разработвана още през 80-те години на XX в., специален интерес представлява проблемът за влиянието на времевия

---

⁴ Обогатената българска адаптация на мотивационно-индукционният метод на Нютен /Силгиджиян, 1985/ е предоставен за ползване и досега се прилага с образователни цели в Магистърските програми на специалност „Психология”.

хоризонт на личността върху целеобразуването и справянето с деструктивните процеси през късните етапи на жизнения път (Силгиджиян, 1982а; Силгиджиян, 1982в).

В съвременната психология на здравето темпоралната променлива се разглежда като обяснителен механизъм за обогатяване на ефикасността на саморегулативните процеси, ориентирани към справяне с болестните заплахи в живота (Hall & Fong, 2007; Cameron, 2010). Тази идея послужи като отправна точка при теоретичната концептуализация и реализацията на мащабното изследване на сърдечно-съдовите интервенции, реализирано от Даниела Папанчева в УМБАЛ „Св. Екатерина“ (Тодорова - Папанчева, 2010а,в; 2011а; Папанчева, Силгиджиян, 2011в).

4. ПОГЛЕД НАЗАД ВЪВ ВРЕМЕТО: КАКВА Е ЛИЧНАТА МИ РАВНОСМЕТКА?

За да продължа пътуването по следите на **не съвсем „изгубеното време“** и за да бъда честна към преживяванията на далечните години, като контраст на съвременните интерпретации, които обикновено са под знака на „липсите“, ще посоча една от големите ми житетски печалби: истинското приятелство в духа на Екзюпери и Бялата приказка на Валери Петров.

Имаше съпричастност един към друг, имаше взаимно възхищение и гордост от постиженията, за разлика от актуалното отчуждение, безразличие и дори враждебност към съдбата и добруването на другите. За съжаление, подобна враждебност и дори агресивна отмъстителност, се оказват обичайна житетска практика особено при хора, на които всеотдайно и безкористно си съучаствал в живота. Защо тогава са толкова личностно пристрастни в намеренията си непременно да те наранят? Може би отново е прав професора на професорите: „Няма ненаказано добро!“.

Много пъти съм разсъждавала върху този тъжен факт и съм търсила отговор на въпроса. Какво се случи? Може би в прехода към Новото време, обзети от ентузиазъм всички заедно, в името на общото ни Бъдеще, разрушихме Берлинската стена, но като че ли за общо нещастие всеки от нас си изгради индивидуална стена, за да се бранит и предпазва от Другия, да го дебне или да го атакува (зависи от ситуацията, всичко е възможно!). Най-страшното на времето, в което живеем е липсата на всякакви морални „спирачки“ и дори на т.н. здрав

егоизъм, който ни предпазва от автоагресивни действия и липса на времева перспектива. В подкрепа на тези твърдения, ще посоча динамиката на самоубийствата в България, дори при деца, които започнаха да придобиват застрашителни размери. Неотдавна стана ясно, че най-малкият самоубиец е едва на 7 години. Както обикновенно се случва у нас, отключи се кампанийна активност, съчетана с извънредни очаквания към психолозите да овладеят, едва ли не по-магически начин тази нещастна ситуация. И за пореден път се изясни, че отговорните институции не са наясно с проблемите, особено, около неопределения професионален статус на училищния психолог. От дълги години към психолозите в образователната сфера се отнасят и се очаква, преди всичко, да бъдат педагогически съветници. Като преподавател в магистърска програма по „Клинична и консултативна психология“ съм споделяла възмущението на специализиращите психолози и клиницисти по отношение на този проблем. Но индивидуалното възмущение не води до конструктивни промени.

Крайно време е професионалната ни общност да приеме сериозна законодателна инициатива за спецификация и разграничаване на правата и отговорностите на професионалистите психолози, педагоги, а може би и психиатри. Убедена съм, че това разграничение е необходимо да бъде направено преди да бъде компроментирана психологическата наука в България. Така например за професионалната ни общност твърде обезпокоителен е фактът, че с нарастването на публичния статус на психологията се нарояха един куп самозванци със съмнително образование и още по-съмнителни цели. Държа да напомня, че във Франция за подобни самоинициативи и злоупотреби с професионалната принадлежност се носи наказателна отговорност. Коректно е да посочим, че проблемът за превенция на нарастващата динамика на психичните заболявания и на нещастните случаи не е само български, а световен проблем. Накъде вървим? Когато бяхме млади, ние вярвахме в бъдещето, вярвахме във възможната промяна на обществения договор към по-голяма съпричастност и човечност. Дали тези мечтания навестяват днес и новите млади (т.н. ранобудни „студенти“) или са вече „демоде“?

И все пак има ли надежда? Може би е редно да се заемем преди всичко с нашите дела. Според моето неведнъж изразявано мнение, считам, че се налага професионалната ни общност, ръководителите на

психологически звена и преди всичко „Дружеството на психологите в България“ да се ангажират с актуализация на научните специалности в професионално направление „Психология“.

5. КУЛТУРНИТЕ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРИЯ: ВЪЗМОЖНИТЕ ЗДРАВНИ ЕФЕКТИ НА ДЕХУМАНИЗАЦИЯТА НА ЧОВЕШКИТЕ ОТНОШЕНИЯ.

Най-тържният знак на времето, в което живеем, е галопиращият egoцентризъм и лекотата, с която хората са склонни да трансформират Другия в главен враг и препятствие към мечтаните цели в живота. Тази враждебност и дехуманизация на човешките отношения е, може би, причина за нарастващата депресивност на младите хора в България, както и за снемането на възрастовата граница на сърдечно-съдовите заболявания (Тодорова-Папанчева, 2011). Твърде тревожни са актуалните статистически данни за динамиката на болестните отклонения в България (Силгиджиян, 2011). По последни данни на Министерството на здравеопазването през 2013 г. има **драстично повишаване на относителния дял на психичните болести**. Психичните заболявания в България заемат първо място и изместват на по-заден план традиционно водещите сърдечно-съдови и онкологични заболявания. Нещо повече през последните години сме свидетели, че в социалното ни обкръжение проявите на остра депресия както и разрушителната агресия към себе си и другите хора станаха почти всекидневие. А психологията на здравето изследва и доказва, че **качество на междуличностните отношения, функционирането на социалните подкрепи, и преди всичко съхраняването на чувството ни за привързаност и съпричастност към другите са разковничето за здравето и дълголетието** (Петров, 2010a). Освен това емпиричните изследвания, провеждани в позитивната психология на здравето и по-конкретно заключенията за ефектите на социалните подкрепи, убедително доказват, че възприеманата т.н. „дарявана“ социална подкрепа на другите е по-важна за здравето от реално получаваната социална подкрепа (Brawn, et al. 2003). Наред с това в позитивната психология на здравето е доказано, че хората, които в своето ежедневие дават по-малко емоционална и практическа подкрепа на другите хора, живеят от 5 до 7 години по-малко от онези, които са социално ориентирани и са склонни да бъдат отзивчиви и загрижени за добруването на другите (Uchino et al. 2006; Vazques et al. 2009; Friedman, Ryff, 2012).

В светлината на тези многократно доказвани закономерности и до сега се питам как не разбрахме катастрофалните последствия на т.н. **вертикален индивидуализъм, констатиран в България, който изключва грижата за качеството на междуличностните или хоризонталните социални отношения.** Този тип роден индивидуализъм беше регистриран в началото на века в представително изследване на културните практики, реализирано с методологията на Х. Хофтеде и с професионалното сътрудничество на доц. Соня Карабельова и проф. Е. Герганов (Силгиджиян и др., 2007).

6. КАКВА Е ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА СПЕЦИФИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЕРТИКАЛЕН ИНДИВИДУАЛИЗЪМ И НЕГОВОТО РАЗЛИЧИЕ ОТ ХОРИЗОНТАЛНИЯ?

Най-деструктивната характеристика, регистрирана в изследването на вертикалния индивидуализъм в България, се изразява във факта, че нашите сънародници устойчиво са склонни да „изразяват симпатии си към по-малко успелите и да завиждат на преуспелите“ (Силгиджиян, Карабельова, Герганов, Генов, 2007). Тази особеност на родния вертикален индивидуализъм, установена като отличителна особеност на социалните репрезентации през 2000 г., се задълбочава пет години по-късно през 2005 г.

Друга отличителна особеност за българските културни практики е тяхната женствена ориентация. Тя се изразява в **ниската културна ценност, приписвана на амбициозния дух и индивидуалната отличителност** (пак там, с. 33). Получените резултати от две представителни изследвания на културните практики в България (през 2000 г. и 2005 г.) показват, че в нашата култура самоутвърждаващите се индивиди вярват, че хората са екзистенциално неравни. Нещо повече, през изминалите пет години българите продължават с все по-голяма убеденост да завиждат на успелите и да подкрепят неуспелите. Като следствие на тази убеденост в културните репрезентации доминират схващанията за социалното неравенство. В този аспект може да се твърди, че индивидуалистичните ориентации в нашата култура придават по-голямо значение за юерархията и са резултат на фрустрацията на основната човешка потребност за саморазвитие и търсене на конструктивни начини за справяне с неизвестното бъдеще (Силгиджиян, Карабельова, Герганов, 2006).

Често се питам как ще виреем в тази враждебна самота, в която хората предпочитат много да завиждат и много да мразят. А в утвърдените демокрации, както твърди Триандис, в културните практики доминира **хоризонталният индивидуализъм**, който ограничава клокочестата омраза и включва наред със собствения просперитет и добруването на другите (Triandis, Gelfand, 1998)

Остава да се надяваме, че е възможна промяна в България от вертикалния индивидуализъм към хоризонтален, за което изследвахме, писахме и се надявахме (Силгиджиян и др., 2003). В една бъдеща перспектива дори вярвахме, че ако „разглеждаме враждебността и зависствата към другия в българската култура, както и потребността от властова зависимост и подчинение като исторически и културно „грешно заучени стратегии”, може да се надяваме, че „те могат да бъдат коригирани и трансформирани към по-голяма **емоционална интелигентност и човечност**”. Дано! (Силгиджиян и др. 2007, с. 73).

Може би има надежда и за нашата културна общност? В перспективата на утвърждаването на хоризонталния индивидуализъм в родната ни културна идентичност, тук е мястото да благодаря на доц. Соня Карабельова и проф. Енчо Герганов. Без техният всеотдаен професионализъм, българската наука щеше да бъде лишена от по-горе обсъжданите резултати за трудните и бавни трансформации на ценностите и културните практики в България. Анализираните в тази „равносметка” факти представляват обобщените резултати на две представителни национални изследвания. Те са реализирани в рамките на изследователската програма на Лабораторията за междукултурни изследвания на човешкото развитие и психично здраве в периода 2000 - 2005 г. /специалност Психология, СУ "Св. Кл. Охридски"/. Коректно е и справедливо е да се посочи, че в тези сравнителни изследвания, освен прилагана от Хофтеде методология, допълнително са използвани евристичните възможности на доминиращата в европейската социална психология теория за социалните репрезентации (Moscovici, 1984). Този подход на европейската и по-конкретно на френската школа към динамиката на ценностните системи, включително и към доминиращите културни практики, е когнитивно-емоционален. Той разкрива възможност да се изследва структурната организация на основните елементи на националните култури и да се отграничи централното образно ядро или ключов символ (т.н. „котва”) на социалните репрезентации (Doise, Clemence, Lorenzi-Cioldi, 1992). Изследването на динамиката на ценностите

ориентации и културните практики (2000-2006 г.) показва, че в България, независимо от глобалните промени, централна „котва“ или ключов символ е преобладаващата носталгия към миналото с неговата морална дисциплина и по-голямата сигурност. Водещи ценности са „стремежът за стабилност, равновесие и ясно разграничаване на добро и зло“ (Силгиджиян, Карабельова, Герганов, 2006, с.34)

Сравнителните изследвания още в онези времена /2000-2005г./ представят „**Нарастващата несигурност в България: новата котва на националната култура.**“ (оп.cit., 2006). Тази тенденция понастоящем може би се задълбочава. За съжаление, за тази актуална динамика не разполагаме с научни факти, а само с житейски наблюдения.

7. КАКВО НИ ДАВА РЕТРОСПЕКТИВНАТА ВРЕМЕВА ПЕРСПЕКТИВА? ПРИНОСЪТ НА доц. ИВАН ПАСПАЛАНОВ ЗА ИСТИНСКОТО ПРИЯТЕЛСТВО И ЗА БЪЛГАРСКАТА ПСИХОЛОГИЯ

В една сравнителна (може би пристрастна) ретроспективна перспектива към преживяното и капитализирано „онова“ време се откроява със силното си присъствие един колега - доц. к.ф.н. Иван Паспаланов - всеотдаен приятел и талантлив психолог.

Ваньо постави началото и разви в България не само теоретичната и експериментална психология на личността, но и с голям ентузиазъм щедро раздаваше идеи, методики и вдъхновено проектираше заглавия и титулни страници за бъдещите ни студии и монографии. Е, някои от тях бяха написани и публикувани, други останаха като знак на приятелска и колегиална съпричастност.

Ваньо беше съдбоносно привързан към търсенето на изворите на психологическото познание. В неговата жизнерадостна и пълна с изненади житейска философия, все пак имаше някакви твърди правила: пишещата машина (включително и моята „Марица“) трябваше винаги да бъде заредена с бял лист и готова за писане. Друго правило определяше стратегическите цели в живота, а именно: на всяка Нова година под елхата вместо играчки, желателно е да има авторска книга (задължително с твърди корици!). И досега, при всяка нова книга на проф. Дончо Градев (разбира се, с твърди корици) си припомняме тези мечтания на Ваньо.

Общуването с Иван Паспаланов носеше истинско удовлетворение. Неговото чувството за хумор беше неизчерпаемо и винаги радостен смях преливаше в приятелското ни обкръжение. Ваньо поддържаше

профессионални контакти с психолози от световна величина и заедно с Димитър Щетински, Катето Стойчева и Жорж Балев завещаха на българската психология познания и изследователски методи с непреходна ценност. Но както се случва и в най-щастливите приказки, не всичко около Ваньо беше изпълнено с възхищение и добронамереност. Неговият живот беше яростно съпътстван от разрушителна завист и всекидневно поддържана действена злонамереност, която твърде рано повали този талантлив и блестящ учен.

В контекста на една доброжелателна ретроспективна перспектива не мога да отмина с мълчание приносът на Иван Паспаланов, както и неговите енергични усилия, за създаването и успешното функциониране на редакционна колегия „Съвременна чуждестранна психология“ към Държавно издателство „Наука и изкуство“. Съставът на редакционната колегия включваше следните психологи: Георги Йолов, Здрава Иванова, Хайгануш Силгиджиян, Иван Паспаланов, Велина Топалова, Христина Гъркова. В рамките на това почти извоювано звено в онези времена на сериозна и бдителна цензура, благодарение на авторитетната подкрепа на проф. Георги Йолов (енергично и непрекъснато активирана от колегата Иван Паспаланов) успяхме да планираме и да публикуваме редица значими западни автори (така ги наричаха по онова време). По-късно редакционната колегия на „Съвременна чуждестранна психология“ съвсем естествено престана да функционира. Дори много от нейните ентузиазирани инициатори ни напуснаха и не са вече между нас. Въпреки това, с научния авторитет и името на някои от бившите членове на редакционната колегия бяха допуснати не съвсем коректни манипулации от колеги-преводачи. Многоократно съм реагирада, на едни или други своеvolия и самоинициативи, но безуспешно... Какво да се прави? Ново време ... нови ценности..., а може би не съвсем нови ...

И досега, като чета писанията на Ваньо си мисля, че истинската посветеност на психологическата наука предполага специфична душевност, искреност и всеотдайност, както в научното познание, така и в човешките отношения. Без тази смислообразуваща перспектива в жизнената философия, независимо от някаква формална професионална компетентност, трудно се постига не само научен, но и личностен напредък. През дългите години на приятелско и професионално общуване с Ваньо, Лени и Милчето Паспаланови и другите жизнерадостни (в онези времена) колеги от Университетския блок на Младост - 3 разбрах, че споделеното приятелство ни дава много мъдрост.

То оптимизира личностните ни ресурси и ни насочва към съдбоносни жизнени решения: как да поддържаме открит своя времеви хоризонт; как да бъдем човечни към самите себе си, като бъдем искрени и автентични към най-верните ни спътници в живота, а именно нашите приятели. На всички тях - моите вдъхновители, всеотдайните ми многогодишни и нови приятели, талантливите ми дипломанти и докторанти, любознателните студенти и най-вече на доброжелателните ми колеги, посвещавам сърдечните си благодарности.

Като правя равносметка и вървя по пътеките на изминалото време мога да осъзная, че най-безгрижни и жизнерадостни са преживяванията ми, свързани с красивата ни морска столица. Далеч във Варна, обкръжена от приятели, бяха и последните ми преподавателски изяви. В биографичната ми памет с особена яркост се открояват сърдечните ми и безконфликтни отношения с колегите от Варненския Свободен Университет (наистина Свободен) и преди всичко приятелското и професионално общуване с проф.д.пс.н.Галя Герчева.

И накрая, но не на последно място, искрено съм признателна на Люско (проф. Людмил Георгиев, д.пс.н.), всеотдаен приятел и вдъхновяващ изследовател (Георгиев, 2013). Дано неговата отдавна забравена в нашето съвремие „рицарска“ всеотдайност да не бъде пожертвана и огорчена от т.н. „герои“ на новото време. Надявам се също така проф. Ваня Матанова (моята деликатна и красива приятелка), ентузиазираният ми съмишленник (доц. Соня Карабельова, д.пс.н.), най-дългогодишният ми приятел проф. Павел Александров и моите талантливи последни докторанти (Даниела Тодорова-Папанчева, Даниел Петров и Катерина Занкова) да продължат делото, защото хората се разболяват, но преди всичко страстно желаят да живеят и да се радват на този живописен и шарен свят. Надявам се тази област на познание „Психологията на здравето“, както и налагашата се през новия век „Клинична психология на здравето“ да се ангажират с утвърждаването на една оптимистична и жизнеутвърждаваща визия за бъдещето на човешкия дух.

Общо взето, надявам се не само да продължим идеите на Ваньо за утвърждаването и просперитета на психологическото познание, но и да обогатим тези идеи с нови измерения. И както ни внушават нашите по-млади и енергични колеги, в актуалната ситуация по-важно и по-естествено е да продължим търсенето на пътища, чрез които

психологията да отговаря все по-адекватно на предизвикателствата на времето, в което живеем (Георгиев, 2013). В тази перспектива ще припомня дълбоката далновидност на родните социални психологи и по-конкретно изследователските прогнози на проф. Л. Георгиев. Още преди години, той предсказа, че отказът от търсенето на психологическите измерения на социалните, етническите и национални напрежения в родната ни действителност ще направи „всякакви други анализи (политически, социологически, исторически) не само по-бедни, но и лишени от всякаква „прогностична ценност“ (op.cit). И аз ще се съглася с него и дори отново ще цитирам професора на професорите: „И пак си прав!“.

8. Съдбовни или „върхови“ събития в живота (СПОРЕД А.МАСЛОУ, А МОЖЕ БИ И СЕЛИГМАН)

„Ако сте имали късмета да живеете в Париж, където и да отидете по-късно в живота си, той остава с Вас, защото Париж е един Безкраен празник“

ърнест Хемингуей

Когато преди много години за пръв път прочетох тези откровения на моя любим писател, светкавично се съгласих, защото неочеквано за онези времена, имах шанса да пътувам и да работя неколкоократно, макар и за кратко време в Париж (през 1974 г., 1979 г., 1983 г., 1989 г. и последно през 1993 г.). И досега като чета отчетите, които бяхме задължени да правим (след всяка командировка), искрено съм впечатлена от огромната ми работоспособност по онези времена. Все пак младост и жизнерадост!

Сега, от висотата на изминалите години чистосърдечно мога да преценя, че най-голямо значение, почти съдбовно има първото ми пребиваване в Париж. То продължи три месеца – от края на 1973 г. до началото на 1974 г.

Тази моя първа Парижка специализация, макар и кратка, беше наистина безкраен екзистенциален празник.

Имах шанса да общувам не само с цвета на френската психология, но и да споделям въодушевлението си с едни от най-личните представители на българската интелигенция. Нашата българска група, която през деня обитаваше предимно университетите и библиотеките, а вечер покоряваше „люлката на цивилизацията“, включваща много историци: на първо място емоционалният и

интелектуален „вулкан“ Бачо Кольо (чл. кор. проф. Николай Генчев), мъдрият и добронамерен към човешкото достойнство и историческата достоверност Илчо (акад. Илчо Димитров), чаровната изследователка на гръцката „мегали идея“- Надинка (сега професор д.и.н. Надежда Данова), всеотдайната проф. Крумка Шарова. Това преобладаване на историци „в българското интелектуално нашествие в Париж“ отчасти се дължи на факта, че по онова време катедра „Психология“ беше в рамките на Философско-исторически факултет на СУ. Наред със силното историческо присъствие, българската ни група беше анимирана от артистичното присъствие на Биса (сега проф. Бистра Атанасова), по онова време д-р по актьорско майсторство във ВИТИЗ, пристрастена към руската школа на Станиславски и френската на Вitez. Артистичното присъствие се допълваше от Филипина - пианистка. По-късно при нас долетя от Университета в Екс ан Прованс (Център на френската когнитивна социална психология) Велина Топалова (ст.н.с. и директор на Института по социология към БАН от 2003 г. до 2008 г.).

В онези времена (1973-1974 г.) всички бяхме увлечени от Солженицин и неговата жизнена история. На левия бряг на Сена приветливи книжарнички щедро предлагаха безплатна литература (предимно на руски език). По-късно голяма част от тази литература, почти по мистериозен начин, се появи в България, сред „инак“ мислещите родни интелектуалци.

9. Да можеш да простиш загубите и пак да си благодарна за постигнатия напредък в живота.

А сега малко паметни биографични събития, може би транзитни, а може би и съдбовни? (Силгиджиян, 2007). Като изследовател на жизнения път на личността, колкото и да се опитвам, не мога да си представя развитието на научната и личната ми биография, ако **писмото-покана на проф. Зазо** за една по-продължителна специализация към CNRS /Париж-5/ не беше отминато с мълчание и едва ли не с укор. А проф. Зазо, както вече споменах, беше признат за учен от световна величина. Ето защо, за онези времена ми стигаше неговата позитивна оценка за изследователската ми работа в ръководения от него институт в Париж. На проф. Зазо съм признателна и за позитивната оценка на презентациите, които направих в научния семинар върху теоретичното наследство на Ерик

Ериксън. **Припомням, че годината беше 1973-1974⁵.** По онова време, може би и аз, като повечето хора се надявах и вярвах, че всичко хубаво и силно желано в живота, ще се случи. И наистина през времето на професионалната ми биография многократно (макар и за кратко време) имах шанса да работя с френските колеги и най-вече да живея в една друга по-човешка и по-съпричастна атмосфера.

Освен този може би пропуснат шанс в живота, припомням си и друго подобно събитие. Получих **покана от проф. Даниел Офър** от САЩ и по-конкретно от Болничен Център в Университета на Чикаго да участвам в Международно изследване на 14 държави, посветено на конструирането на Аз-образа и справянето с юношеската криза на идентичността. **Това се случи 1983-84 г.** Във втората и третата покана дори ми предложиха подготовка на изследователските тестове, както и статистическа обработка на резултатите. И този път, т.н. „бдителни“ за пореден път пресякоха междукултурните ми аспирации. Независимо от това, благодарение на проф. Г. Йолов (директор на Института по психология към БАН) и проф. Енчо Герганов направих изследването и адаптацията на тестта на Д.Офър в България (Силгиджиян, Герганов, 1986; Silgidjian,Gerganov,1994). Нещо повече - книгата, която публикувах върху генезиса и изследването на идентичността (Силгиджиян, 1998), бе наградена от БАН през 2000 г. с първа награда за академичен принос в обществените науки.

И тъй като съм започнала актуалното пътуване по следите на не съвсем „изгубеното Време“, ще си позволя да споделя един друг, „доброжелателен факт“ в жизнената ми биография: обсъждането и **решението на партийната група на специалност Психология да ми бъде отнет основния лекционен курс и предоставен на друг колега.** И всичко това се случи, в началото на активната ми професионална кариера (**1985-1986 г.**), въпреки че бях млад доцент, кандидат на науките, бях провела оригинално за онова време изследване, бях публикувала книга, която по-късно бе наградена за

⁵ Преводът на книгата на Ерик Ериксън „Идентичност, младост и криза“ е издаден за пръв път в България от Издателство „Наука и изкуство“ /1996 г./ в рамките на образователната програма на все още действащата редакция „Съвременна чуждестранна психология“. По това време, за съжаление, Иван Паспаланов, не е вече между членовете на редколегията. Книгата на Ериксън, „Идентичност, младост и криза“ е публикувана по инициатива, под общата редакция и с въстъпителна студия на Х. Силгиджиян „Ерик Ериксън. Едно предизвикателство към научните и културни възгледи за жизнения път на человека“.

фундаментален принос в психологическата наука (Силгиджиян, 1978). Благодарение на мъдрата подкрепа на верните приятели и колеги Иван Паспаланов, Дончо Градев, Любен Николов и най-вече на „вечният като времето” професор Павел Александров, **успях да прости**, след като повече от две години продължително се настрадах, пътувах до другия край на София, дори кандидатствах и взех диплом за ст.н.с към БАН. След това реших да не се предавам, не напуснах СУ, не се преместих в катедра „Социология” (въпреки предоставената ми възможност от проф. Любен Николов) и простих. И не само простих, но се заех със своята любима работа и успях да трансформирам загубите в постижения, както ме съветваше „професора на професорите”. И наистина, през многогодишната ми професионална кариера, въпреки здравословните проблеми в дома ми, направих 5 нови и бих казала оригинални лекционни курса, които не бяха преподавани до този момент в Софийския Университет. Между тях със своята значимост, както за научното познание, така и за обществената практика се откряват утвърждаването в България на психологията на развитието в перспективата на жизнения път на личността; лекционният курс, посветен на междукултурните подобия и различия в психическото развитие и последните ми курсове в академичното ми развитие, посветени на клиничната психология на здравето и справянето с жизнените кризи.

Наред с това без излишна скромност ще посоча реализацията на инициативата ми за създаването и многогодишната успешна дейност на Учебно-научната лаборатория: **Междукултурни изследвания на човешкото развитие и психичното здраве.** (1997-2009)⁶. В рамките

---

⁶ Учебно-научната лаборатория” Междукултурни изследвания на човешкото развитие и психичното здраве е създадена през 1997 г. към специалност „Психология” на СУ ”Св. Кл. Охридски” по инициатива на и под ръководството на Х.Силгиджиян (1997-2009). В рамките на изследователската програма на Лабораторията, са реализирани представените в настоящата „равносметка” национални изследвания на ценностните ориентации и културните практики в България. През 2000 г. Силгиджиян е избрана за титуляр и развива курса” Психология на здравето” (бакалавърски курс), който преподава до 2009 г. включително. От същата година по настояване на проф. Силгиджиян и по нейно официално предложение, доц. д.п.н. Соня Карабельова поема ръководството на учебно-научната лаборатория. Също така по предложение на Силгиджиян,доц. Карабельова в сътрудничество с гл.ас.д-р Даниел Петров,поемат отговорността за курса „Психология на здравето” (бакалавърски курс). От началото на 2000 г. до сега проф.Силгиджиян, съвместно с нейните докторанти,провежда лекционен курс „**Адаптация и справяне с жизнените кризи**” в рамките на магистърска програма „Клинична и консултативна психология. Понастоящем развитието на този лекционен курс в по-голяма степен

на научната програма на това звено, последователно беше осъществена емпирична верификация на редица оптимистични идеи на позитивната психология на здравето. Необходимо е да посоча, че този подход се възприема с ентузиазъм от младите ни колеги, което стимулира планирането и успешната защита на множество магистърски и докторски тези. Ще посоча някои от по-представителните (Занкова, 2008; Петров 2010; Димитрова, 2011, Тодорова-Папанчева, 2011; Хаджихараламбус, 2010).

Важен аспект на научно-изследователската дейност на лабораторията е адаптацията и стандартизацията на представителни за изследователската практика въпросници и скали (Силгиджиян, 2004, 2011; Стефанова 2005; Силгиджиян, Карабельова, Занкова, 2008; Занкова, 2011; Петров, Силгиджиян, 201; Тодорова - Папанчева, 2010). Така например благодарение на предприетата адаптация на редица методи, включително и на въпросника на Керъл Рийф за оценка на психологичното благополучие, бяха реализирани от автора на статията, мащабни изследвания в София и Варна⁷. В тази комплексна изследователска програма бяха верифицирани редица хипотези за ефектите на преживяването на благополучие върху развитието на личностните ресурси и оптимизацията на издръжливостта на личността. Един от позитивните ефекти на този подход, който е водещ за работата ми в магистърска програма "Клинична и консултативна психология", е включването на студентите в изследователския процес и предоставената им възможност за самооценка, както на протективните, така и на рисковите предиспозиции, които възпрепятстват здравословното им и щастливо личностно израстване. В този контекст на професионалната

съответства на новоутвърждаващата се и набираща научен авторитет дисциплина **клинична психология на здравето**. В тази перспектива, преценявам, че този курс е по-добре да се повери на Даниела Тодорова Папанчева, д-р по психология на здравето и магистър по клинична и консултативна психология. Това предложение е съгласувано с ръководителя на катедрата и на магистърската програма и вече се реализира. Използвам случая да благодаря на моите последни докторанти Даниела Тодорова- Папанчева, Даниел Петров и Катерина Занкова за успешните и щастливи години на съвместната ни работа. Признателна съм и на моя вече пораснал син Емил Георгиев и на доктор Васил Папанчев, че през всичките години на оптимистична верификация на смисъла на позитивната психология бяха с Даниела до мен и продължават да бъдат.

⁷ Адаптираният в България въпросник на К.Рийф предлага 6 скали за оценка на различните вариации на евдемоничното благополучие. Съдържанието на скалите варира от 3- 25 айтема. По препоръка на К.Рийф, всяка от скалите, които адаптира и ползва авторът на статията, съдържат по 16 айтема. К.Рийф не препоръчва за научни изследвания да се използват кратките скали. /с 3 it./.

подготовка на бъдещите магистри в рамките на дисциплината „Адаптация и справяне с жизнените кризи“ е предприета важна промяна в преподавателската стратегия. Наред с количествените методи (които доминират в подготовката на студентите - бакалаври) студентите - магистри прилагат и осъзнават развитийните възможности на качествените, процесуално-ориентирани методи. (Силгиджиян, Папанчева, 2013). В съвременната психология, особено в утвърждаващата се и в България клинична психология на здравето, процесуалните методи за оптимизиране на позитивните емоции и преживяването на благополучие все повече се налагат (op.cit). В тази насока се развива и терапията за благополучие (Занкова, 2012)

Общо взето, като пристрастен изследовател на „личностното процефтиране“ не мога да не призная, че независимо от обстоятелствата си позволявам, да бъда много щастлива и благодарна на съдбата си. Нещо повече, непрекъснато се опитвам да трансформирам всички разочарования в постижения и позитивни преживявания. Може би тази издръжливост не само за оцеляване, но и стремеж за преживяване на радост и благополучие, се дължи и на историческата съдба на моите родители. Те бяха прекосили половината свят („гладни и боси...“) и бяха не само оцелели, но бяха запазили и вярата си в човешката съпричастност и силата на своето чувство за културна и най-вече за индивидуална идентичност.

И досега ми звучат техните послания за ценността на човешкото самоуважение. Те бяха убедени, че **човек трябва сам да цени това, което прави и най-важното да го прави с мерак**. В жизнената философия на баща ми, която дълбоко уважавам, това означава следното: каквото и да правиш, когато погледнеш резултатите на труда си, да имаш правото сам да си кажеш: Браво! Наистина съм майстор! С една дума, човек е не само автор, но и краен съдия на своите дела и постижения. И всичката тази, ще си позволя да кажа мъдрост, за силата на личностната мотивация, за самоуважението и чувството за автентичност, моите родители успяха да ни внушат, въпреки че едва пишеха и не бяха запознати с великите психологически теории. Може би тези „мъдрости“ са вече демоде и са работели в „друго време“; а може би, ако се опитаме да станем по-човечни, могат да проработят и в днешното безпardonно време. Всичко е възможно и както казваме ние, психологите, зависи от личностната ни мотивация да забелязваме онези събития, които стимулират преживяването ни на благополучие и оптимизират чувството ни за вътрешно достойнство и личностно израстване.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Валон, А. Заззо, Р.(1988). Детството.Френската генетична психология за историята и бъдещето на човека, предговор: Х. Силгиджиян.С., ДИ "Наука и изкуство."
2. Градев, Д (1987) Събитията през жизнения път на личността, С., 1987.
3. Георгиев, Г. (2013). Критика на етнонационалния рационализъм. Университетско издателство "Св. Кл. Охридски". София, 2013.
4. Димитров, П. (1989). Жизненото планиране през ранна възрастност. Софийски Университет „Св. Кл. Охридски“. Кандидатска дисертация, науч.рък. Х. Силгиджиян.
5. Димитрова, Цв. (2011). Индивидуален стил на привързаност: влияние върху емоционалната регулация на интимните отношения, удовлетвореността и субективното благополучие в живота. Дипломна работа за защита на магистърска теза по клинична и консултативна психология. Научен ръководител: проф. д.пс.н. Х. Силгиджиян СУ,, Св. Кл. Охридски”, София.
6. Занкова К. (2008). Личностни предиктори на възприетия стрес и психичното здраве.Дипломна работа за защита на магистърска теза по клинична и консултативна психология..Науч.ръководител:проф. д.пс.н. Х.Силгиджиян. СУ”Св.Кл. Охридски”.София.
7. Занкова, К. (2012а). Терапията за благополучие:концептуална рамка и клинично приложение.Клинична и конс. псих.Година 4,брой 4(14), София ИК” Стено”
8. Занкова, К. (2012б). В търсене на обяснителен модел на издръжливостта (resilience): личността черта или адаптивен развитиен процес. *Годишник на СУ, книга Психология*, том 104. София: УИ „Св. Кл. Охридски“ (под печат)
9. Петров, Д. (2010а). Стил на привързаност в интимните отношения: Влияние върху удовлетвореността и регулацията на рисковото сексуално поведение. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“ научен ръководител: проф. д.пс.н. Х. Силгиджиян. София.
10. Петров, Д. (2010 в) Предпазно мотивационна теория и превенция на рисковото- сексуално поведение//*Годишник на СУ, ФФ, книга Психология*,т.103, под печат.
11. Петров, Д., Силгиджиян, Х. (2011). Личностни черти и рисково сексуално поведение, Българско списание по психология, 3-4, 814-821.
12. Силгиджиян, Х. (1978). *Личността на юношата (Самоосъзнаване, Автономия, Жизнени Цели)*. София: Наука и изкуство.
13. Силгиджиян, Х. (1982а). Жизнени цели и целеполагане в третата възраст. В: Йолов, Г. (ред.) *Третата възраст. Самочувствие, активност, жизнена позиция*. с. 36-71. София: Наука и изкуство.
14. Силгиджиян, Х. (1982в). Влияние на времевия хоризонт и жизнените цели върху жизнеспособността в третата възраст. *Годишник на СУ, книга Психология*, том 75, 31-70. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

15. Силгиджиян, Х. (1984). Опит за свързване на фундаменталните и приложни проблеми в психологията на изследователския колектив по диференциална психология - Париж. *Психология*, кн. 4.
16. Силгиджиян, Х., (1985). Ценностни ориентации и времеви хоризонт на личността в юношеска възраст. *Психология*, №4.
17. Силгиджиян, Х. (1985). Българска адаптация и развитие на мотивационно-индукционният метод на Ж.Нютен, непубликуван ръкопис.
18. Силгиджиян, Х.,Герганов., Е (1986). Адаптация и стандартизация на българската форма на въпросник за изследване на Аз-образа на юношите-OSIQ. Доклад за служебно ползване(Национална програма за комплексно изследване на човека).София.
19. Силигиджиян, Х., (1988). Френската генетична психология и диалектическата концепция за развитието на личността. Във: Валон, А., Зазо, Р. (1988). *Действието. Френската генетична психология за историята и бъдещето на човека*. София: ДИ "Наука и изкуство".
20. Силгиджиян, Х. (1992). Времева перспектива и модели на личностна промяна в жизнения път на човека. В: *Промяната на човека и човекът на промяната*. БАН. Институт по философски науки.
21. Силгиджиян, Х. (1996) Ерик Ериксън: Едно предизвикателство към научните и културните възгледи за жизнения път на човека. Встъпителна студия към превода на Ерик Ериксън: Идентичност,младост и криза. София: Изд.Наука и изкуство.
22. Силгиджиян, Х. (1998). *Аз-концепция и психосоциална идентичност:жизненият преход към зрелостта*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
23. Силгиджиян, Х. (2000). Интердисциплинарният подход към изследването на идентичността. Годишник на СУ,книга Психология, т.88-89, София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
24. Силгиджиян, Х.,Карабельова, С., Герганов, Е. (2003). Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. *Годишник на СУ, книга Психология*, том 94-95, с.5-51. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
25. Силгиджиян, Х. (2004). *Психология на здравето*. Непубликуван ръкопис.
26. Силгиджиян,Х., Карабельова,С.(2005).Приемственост и промяна на ценностите и културните практики в България.Сборник научни доклади от Национален конгрес по психология.София-Р.
27. Силгиджиян, Х. (2007). Шарлота Бюлер: Хуманистична традиция в изследването на жизнения път на личността. *Годишник на СУ, книга Психология*, том 100 (под печат). София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
28. Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Герганов, Е., Генов, Ю. (2007). Подобни и различни в рамките на българската култура (Резултати от представително

- изследване на ценностите и културните практики в България). *Годишник на СУ, книга Психология*, том 96,1. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
29. Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Занкова, К. (2008). Емпирична среща на двете традиции в изследването на психичното здраве. *Българско списание по психология*, 1-4.
30. Силгиджиян, Х., Карабельова, С., Герганов, Е. (2006). Нарастващата несигурност в България: Новата „котва“ на националната култура (Сравнително-кохортно изследване на ценностите и културните практики в България с методологията на Х. Хофтеде - 2000-2005). *Годишник на СУ, книга Психология*, том 99, (под печат). София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
31. Силгиджиян, Х. (2011,2013). Нови насоки в изследването и оптимизирането на психичното здраве: приносът на позитивната психология на здравето// *Клинична и консултативна психология*, бр. 2 (8) 3-15,бр.1(15) 9-20, София: ИК „Стено“.
32. Силгиджиян, Х., Папанчева, Д. (2012). Въведение към психологията на здравето: постижения и нови перспективи, *Клинична и консултативна психология*, бр. 4. София: ИК „Стено“.
33. Силгиджиян, Х. (2013). Психологията на здравето в България: Утвърждаване и нови перспективи. (под печат)
34. Стефанова, И. (2005). Влияние на възрастта върху психичното благополучие в ранна, средна и късна възрастност. Годишник на СУ "Св. Кл.Охридски" кн. "Психология".
35. Тодорова-Папанчева, Д. (2011а). Влияние на психологическите ресурси на личността върху саморегулацията на оздравителния процес при сърдечно-съдови интервенции. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор по психология на здравето”, научен ръководител проф.д.пс.н.Х.Силгиджиян. София
36. Тодорова –Папанчева, Д. (2010). Личностов тип Д и клинична депресия при сърдечно – съдови заболявания. Годишник на УНСС.ТЗ, ИК „Авангард прима”, С.247-257л
37. Силгиджиян, Х., Тодорова- Папанчева,Д.(2013). Процесуално-ориентиран подход за оптимизация на благополучието и справянето с ежедневния стрес, Клинична и консултативна психология- под печат
38. Тодорова-Папанчева, Д., Силгиджиян, Х. (2011в). Рискови и протективни личностни диспозиции за а саморегулация на оздравителния процес при сърдечно-съдови заболявания. *Годишник на СУ, книга Психология*, том 103. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
39. Христова, Д. (2002). Стабилност и промяна на проектите за бъдещето през младостта, Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“, Софийски Университет „Св. Кл. Охридски“, научен ръководител проф. д.пс.н. Х. Силгиджиян.

40. Цекова, Л. (1990). Мотивационно съдържание и степен на реализъм на проектите на бъдещето в юношеска възраст – дипломна работа за защита на следдипломна квалификация, Софийски Университет „Св. Кл. Охридски“, научен ръководител Х. Силгиджиан.
41. Baltes, P. (1987). Theoretical propositions of life-span developmental psychology on the dynamics between growth and decline. *Psychology*, N 23, 611-626.
42. Baltes, P. (2003). On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory. In: Staudinger, U. & Lindenberger, U. (Eds.). *Understanding human development: Dialogues with life span psychology* (pp.17-43). Dordrecht, Netherlands: Kluwer.
43. Baltes, P. and Goulet, R. (Eds.). (1979). *Life-span developmental psychology: Research and Theory*. New York: Academic Press.
44. Brawn, S. L., Nesse, A., Vinokur, D., and Smith, D. M., (2003). Providing social support may be more beneficial than receiving it: Result from prospective study of mortality. *Psychological Science*, 14:320-327.
45. Bruchon-Schmitz, M. et Dantzer, R. (Eds.) (1994). Introduction ‘a la Psychologie de la Santé, Paris, P.U.F.
46. Bruchon-Schmitz, M. (1994). Les problèmes d’évaluation de la personnalité’ augourd’hui, -In: Huteau, M. (Ed.). *Les techniques psychologiques d’évaluation des personnes*, EAP, 1994.
47. Cameron, L. (2010). Temporal self-regulation theory: towards a more comprehensive understanding of health behavior. *Health Psychology Review*, 4:70-74.
48. Doise,W., Clemence, A., Lorenzi –Cioldi, F.(1992) Representation social et analyses de données. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble
49. Erikson, E. (1950, 1963). Childhood and Society. London: W. W. Norton & Company.
50. Erikson, E. (1959, 1980). Identity and the Life Cycle. London: W. W. Norton & Company.
51. Erikson, E. (1974) Dimension of a New Identity. London: W. W. Norton & Company.
52. Friedman, E., Ryff, C. (2012). A biopsychosocial Approach to Positive Aging: In Whitbourne, S., Slivinski, M. (Eds.) (1stEd.). *Handbook of Adulthood and Aging*. New York: The Wiley–Blackwell Publishing Ltd.
53. Hall, P. & Fong, G. (2007). Temporal self-regulation theory: A model for individual health behavior. *Health Psychology Review*, 1, 6-52.
54. Moscovici (Eds.)(1984)Psychologie social.Paris, PUF
55. Nuttin, J. (1980) Motivation et perspective D’Avenir, Press Universitaire de Louvain.
56. Ogden, (1996). *Health Psychology: A textbook*. London: Open University Press.

57. Riff, C.(1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57,1069-81.
58. Silguidjian, H., Guerganov, E. (1994) Le probleme de L'Equivalence Semantique dans la traduction d'un questionnaire de Personnalite, In: Les Technique psychologique D'Evaluation des Personnes, Actes du Congres International, Paris.
59. Silguidjian, H., Stoycheva, K. (1998). Ambiguity tolerance and self-concept in adolescents. In: Conference Abstracts, 9th European conference on Personality (p. 153). University of Surrey, 7-11 July, 1998.
60. Triandis, H., Gelfand (1998). Converging Measurement of Horisontal and Vertical Individualism and Collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol.74, N 1.
61. Uchino, B. N., Cacioppo, J. T., Kiecolt –Glaser, J. K. (2006). The relationship between social support and physiological processes: a review with emphasis on underlying mechanisms and implications for Health. *Psychological Bulletin*.
62. Vazques, C., Hervas, G., Rahona,J. & Gomes, D. (2009). Psychological Well-Being and Health. Contributions of Positive Psychology. *Annuary of Clinical and Health Psychology*, 5: 15-27.
63. Wood, A., Tarrier, N. (2010). Positive Clinical Psychology: A new vision and strategy for integrated research and practice. *Clinical Psychology Review*, 30.
64. Wood, A., Linley, P., Maltby, J., Baliousis, M., & Joseph, S. (2008). The Authentic Personality: A theoretical and Empirical Conceptualization and Development of the Authenticity Scale. *Journal of Counseling Psychology*, 55, No 3, 385-399.

ИНФОРМАЦИЯ ОТ ДРУЖЕСТВОТО НА ПСИХОЛОЗИТЕ

ПРОЕКТ "ПСИХОЛОГИЯТА И...АЗ"

Дружеството на психолозите в България (ДПБ) кани всички свои членове - регистрирани в Публичния регистър на психолозите в България, - да вземат лично участие в проекта "ПСИХОЛОГИЯТА И...АЗ - Автентични автобиографични разкази на български психолози и психотерапевти**".**

Изпратете ни своя автобиографичен разказ, за да го публикуваме в рубриката "ЗАПОЗНАЙТЕ СЕ С КОЛЕГАТА" в служебната страница на ДПБ - <http://BPSMembers.wordpress.com>

Освен текстове очакваме да ни изпратите в електронен формат снимки, аудио и видео файлове, препратки към публикувани в интернет текстове, Ваши статии и публикации в PDF формат, които предоставяте за свободен публичен достъп и сте съгласни да придружават Вашия автопортрет в рубриката ни "ЗАПОЗНАЙТЕ СЕ С КОЛЕГАТА". Няма ограничения за обема на автобиографичните Ви разкази, стига да ни изпратите всичко в електронен формат, подходящ за интернет-публикации. Изпращаните от Вас автобиографични разкази ще бъдат публикувани в азбучен ред без редакция и ще могат да бъдат допълзвани по Ваше желание с времето. Амбицията ни е да съберем галерия от живи автопортрети, която да стане част от паметта на Публичния регистър на психолозите в България.

При подготовката на VII-я Национален конгрес по психология, София, 31.10 - 2.11. 2014 г. ще предложим на Програмния комитет на конгреса и Редакционната колегия на Българско списание по психология да изберат част от автобиографичните разкази получени и публикувани тук - за включването им в програмата и материалите на VII-я Национален конгрес по психология.

Ако желаете да участвате, просто ни изпратете своя автобиографичен разказ "ПСИХОЛОГИЯТА И... АЗ".

Започваме! Ще е вълнуващо да се срещнем и... запознаем!
Моля, разпространете това предложение и до други колеги.

Изпращайте материали по е-поща: **office@psychology-bg.org**
(За "ПСИХОЛОГИЯТА И... АЗ")

ПУБЛИЧЕН РЕГИСТЪР
НА ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ
2014

<http://bpsmembers.wordpress.com/isco-bgrp/>
